

НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА ПРОТИВ СЛОБОДНЕ ТЕРИТОРИЈЕ ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ, ПОЗНАТА КАО ПРВА НЕПРИЈАТЕЉСКА ОФАНЗИВА, И ОРУЖАНИ НАПАД ЧЕТНИКА НА ПАРТИЗАНСКЕ ОДРЕДЕ ПО НАРЕЂЕЊУ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА

**За борбу против устаника у Србији Немци довлаче нове трупе из
Грчке, Француске и са источног фронта, а Хитлер наређује да се
у „српској области . . . најоштријим мерама за дуже
време успостави поредак“**

Борба народноослободилачких партизанских јединица за ослобођење територије западне Србије, као и борба у осталим деловима земље, започета је планским уништењем свих окупаторових ослонаца и његове живе војничке снаге. Устанак у Србији изазвао је озбиљно узнемирење непријатеља, пошто су му снаге биле потребне, у првом реду, за источни фронт, где се водила гигантска битка од највећег историјског значаја. Стога немачка команда југоистока и немачка врховна команда већ од првих дана устаничких оружаних акција у Србији узимају ситуацију у разматрање, оријентисани на најенергичније мере.

Преглед активности непријатељске врховне команде и команде југоистока показује да Немци већ у јулу констатују како квислиншка жандармерија и полиција, и немачке осигуравајуће полицијске снаге, нису довољне да у Србији обезбеде окупациони мир и војне објекте. Да би ово постигли, Немци у другој половини јула у Србији активно ангажују и своје посадне трупе, које су биле распоређене по свима градовима.

Другом половином јула командант југоистока, фелдмаршал Лист, долази из Солуна у Србију да би на лицу места проучио ситуацију и донео одговарајуће одлуке. У Нишу 21. јула он одржава састанак са командантом 717 посадне дивизије, генералом Хофманом, а већ 22. и 23. јула у Београду конферише са заповедником Србије, генералом Данкелманом, опуномоћеним командујућим генералом у Србији Бадером, и командантима 704, 714. и 718. посадне дивизије. Немачка 718. дивизија налазила се у Босни, али је имала задатак да координира рад на угушењу устанка са јединицама у Србији. Закључак овога саветовања је да је потребно предузети одлучне мере у циљу угушења устанка. Одређени су и крајеви у којима ће која немачка јединица дејствовати.

Немци су у први мах очекивали да ће ангажовањем летећих специјалних потерних одељења, наоружаних аутоматским оруђима и у пуној сарадњи са тенковима и авијацијом, моћи да спрече ширење устанка, чак и да га сасвим угуше. У сваком случају, Немци су очекивали да ће ова потерна одељења успети да ограниче устанак до предузимања нових мера које су Немци већ тада имали у виду.

Одељења су имала по 20 до 30 најспособнијих људи. Сваки посадни батаљон дао је по једно летеће потерно одељење.

Специјална потерна одељења нису била у стању да се успешно боре против партизана. Партизанске јединице све су више нарастале и све се боље наоружавале. Највише акција ова потерна одељења извршила су у западној Србији и у Шумадији. Због њиховог неуспеха, Немци су издали наредбу да се партизани нападају јачим спагама, чак и пуковима и дивизијама, уз пуно садејство артилерије, тенкова и авијације. Али крупне немачке посадне јединице нису биле оспособљене за дејства против партизана. Стога је фелдмаршал Лист одлучио да се у Србију упуте нове, оперативне јединице. Тако су до краја августа у Србију пребачени један батаљон 403. пешадијског пука и 220. противтенковски батаљон 164. пешадијске дивизије. Обе ове јединице упућене су из Грчке. После ослобођења Крупња и немачких пораза на територији дејствовања Ваљевског партизанског одреда, у Србију стиже 4. септембра и 125. пук са једним артилеријским дивизионом 164. дивизије, такође из Грчке.

За угушење устанка у западној Србији, где је он добио општенародни карактер, ни ове немачке снаге нису биле довољне. Стога, почетком септембра, командант југоистока, фелдмаршал Лист, захтева од немачке врховне команде да се у Србију упуте једна способна оперативна дивизија која би била повучена са неког од европских фронта. Фелдмаршал Лист је овакав захтев једанпут већ био упутио, али је одбијен с мотивацијом потребе европских фронта, за таквим јединицама. Међутим, на поновљени захтев, немачка врховна команда донела је одлуку да се у Србију из Француске упуте 342. пешадијска дивизија, која се већ другом половином септембра и транспортује. Стиже у Сремску Митровицу, и ту се искрцава ради пројектованог напада на ослобођену територију западне Србије. Нешто доцније, у Србију је стигла и 113. пешадијска дивизија упућена са источног фронта, као и један батаљон тенкова. По немачкој оцени, снаге довучене из Грчке, Француске и са источног фронта, требало је да буду довољне за угушење устанка у Србији и за спровођење свирепих мера одмазде према народу.

Оцењујући озбиљност устанка у Србији за безбедност окупираних Европе, и трпећи свакодневно ударце који су задавани немачкој војној живој сили, паралелно са упућивањем појачања за заштиту окупационог поретка у Србији, Хитлер 16. септембра наређује фелдмаршалу Листу да на сваки начин „угуши устанички покрет у простору југоистока". Хитлер, даље, именује за команданта свих трупа, чији је задатак борба против устаника у Србији, генерала пешадије Франца Бемеа, команданта 18. армијског корпуса, који је био стациониран у Грчкој. На крају овог наређења Хитлер истиче да се у „српској области" морају осигурати све саобраћајне линије и сви објек-

ти који су од важности „за немачку ратну привреду, а потом да се најоштријим мерама за дуже време успостави поредак“.

Начелник штаба врховне команде немачке оружане силе, фон Кајтел, у исто време наређује увођење мера свирепости које треба предузимати према становништву у Србији. По тој наредби, за једног погинулог немачког војника треба стрелјати 50 до 100 комуниста, и то на начин чији ће „заstraшујући ефекат“ изазивати код народа страх и покорност.

Нови командант у Србији, генерал Беме, стигао је 19. септембра у Београд са штабом 18. армијског корпуса. У његовим рукама концентрисана је сва извршна власт, коју је примио од дотадашњег заповедника Србије, генерала Данкелмана, и од више команде 65. за нарочиту употребу, генерала Бадера. Нешто доцније, генерал Данкелман је опозан.

Већ пре доласка генерала Бемеа у Београд, 125. пук, који је стигао из Грчке, био је упућен у опседнуто Ваљево како би пружио помоћ 704. дивизији, која је била под ударима јединица Ваљевског партизанског одреда. Пробијајући се преко Обреновца до Ваљева, кроз положаје посавских партизана, овај пук стигао је у Ваљево 21. септембра. Немачке снаге у Ваљеву тиме су биле ојачане.

У оквиру ових немачких војних мера, у Београду је крајем августа именована и издајничка влада генерала Милана Недића, којој је било дозвољено да за борбу против партизанских одреда формира снаге до 20.000 наоружаних људи, и то жандарма до 5.000, а других борбених снага до 15.000. Издајник Недић за ове оружане формације добија наоружање од Немаца. Осим тих снага, Недићевој влади биле су подређене и Јботићеве војне формације обједињене у такозваној српској добровољачкој команди, у јачини од 3.000 људи, као и четници Косте Пећанца, којих је такође било до 3.000 наоружаних људи.

Издајник Милан Недић упутио је квислиншке оружане снаге 10. септембра на фронтине које су држали партизани. Своје снаге поделио је у осам одреда, и у почетку операција у Србији распоредио их на следеће просторе: први одред у простор Крупња, Лознице и Богатића; други одред у простор Шапца, Владимироваца и Ваљевске Каменице; трећи одред у простор Умке, Обреновца, Уба, Лазаревца и Ваљева; четврти одред у простор Младеновца, Аранђеловца и Тополе; пети одред у простор Смедерева, Пожаревца и Голупца; шести одред у простор Смедеревске Паланке и Орашја; седми одред у простор Свилајнца, Жабара и Петровца; и осми одред у простор Сењског Рудника, рудника Сићевца и Равне Реке. Од осам својих одреда, Недић је три одредио да се директно ангажују у борбама у западној Србији.

Дража Михаиловић је преко Димитрија Јботића, Милана Недића и Милана Аћимовића био у извесним комбинацијама и код Немаца и постао инструмент њихове борбе против народноослободилачког покрета. Фашистички окупатор знао је за постојање четничке организације и дозвољавао јој је да регрутује људство за њене оружане јединице. Припадницима четничке организације Немци су до-

звољавали и јавно ношење оружја. Немачки окупатор то је чинио стога што је био уверен да ће се четничка организација Драже Михаиловића борити против комуниста.

Крајем септембра и почетком октобра, осим градова Шапца, Ваљева и Краљева, који су били изоловани, читава територија западне Србије била је слободна. Поред многих ослобођених градова, од нарочитог значаја било је ослобођење Ужица и Чачка као административних, политичких и привредних центара великог дела области западне Србије. На ослобођеној територији развијао се нови живот народа уједињеног у борби против фашистичког завојевача. Носилац ове активности била је мрежа народноослободилачких одбора, који су били створени безмало у свима ослобођеним местима. Комунисти и сви остали патриоти, који су радили у новим органима власти, улагали су огромне напоре у мобилисање свих снага за фронт и давање помоћи многобројним незбринутим породицама и избеглицама које су се затекле у западној Србији. Борбени занос, којим су народне масе под руководством Комунистичке партије подносиле људске и све материјалне жртве ступајући у борбу за слободу, остаје у народној историји као пример високе свести и некомпромисне тежње за националном независношћу и за слободом. Немачки пријатељи и квислинзи били су поражени јединственим духом који је у односу према немачком окупатору владао у народу, одлучношћу и херојством бораца и војно-политичком умешношћу Комунистичке партије која је руководила свима војним и политичким плановима организовања народа и његове борбе. Стога је шеф окупационог управног штаба у Србији, др Турнер, у овим данима јављао о партизанима: „Позиције партизана у шумама су такве да је такорећи немогућно погодити их у срце. Не помаже ни појачана пропаганда која говори о томе да бољшевицима иде рђаво на фронту. Добијам оутисак да ни вести о капитулацији СССР-а не би довеле до капитулације ових бандита који су жилави као ђаволи. Осим тога, њихова организација је изврсна, она би могла бити класичан пример најбоље тајне организације . . .”

Јединице Подринског и Ваљевског партизанског одреда месец дана воде огорчене и крваве борбе са 342 немачком дивизијом, чији војници руше, пале и убијају око 6.000 становника Подриња и Рађевине

Нови командујући генерал у Србији, Беме, први удар намењује Мачви. По оперативној замисли немачке команде, најпре је требало очистити од партизанских снага „лук између Саве и Дрине”. Ударац, намењен овим најсевернијим деловима западне Србије, мотивисан је са више разлога. Ту је устанак имао општенородни карактер, и све становништво помагало је борбу партизанских јединица. Затим, крај је био врло богат и извор доброг снабдевања устаничких партизанских снага. Са те територије претила је опасност масовног ширења устанка у Босни и у Срему, што је значило проширивање борбе на нова подручја. За окупатора је нарочито било од значаја спречити угрожавања саобраћајне везе Београд — Загреб.

Најзад, Немци су закључивали да се на подручју Цера налази руководство устанка, па су претпостављали да ће га на том терену снажним ударцима и опкољавањем уништити.

Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда упутио је Филипа Кљајића, члана Главног штаба Србије, на терен операција Ваљевског и Подринског одреда у циљу њихове координације и организовања одбране слободне територије, пошто се предвиђало да ће непријатељ великим снагама почети офанзиву из овога правца.

Врховни штаб је, још пре заседања у Столицама, на основу концентратије непријатељских трупа и офанзивних дејстава 125. пука у правцу Ваљева, претпостављао да предстоји немачка офанзива широких размера с циљем задавања одлучујућих удараца војним снагама народноослободилачког покрета. Стога је издао упутства партизанским одредима о начину одбране слободне територије од непријатељских напада и координирању дејстава партизанских снага. Ваљевски и Подрински партизански одред у северним областима, на основу те наредбе Врховног штаба, приступили су предузимању фортификацијских мера, прекидању и прокопавању путева, рушењу мостова, подизању баријера и обаљивању великих стабала преко путева, како би се непријатељ онемогућио у продору на ослобођену територију, или како би се успорило његово надирање.

Нарочито је било важно наређење о извлачењу жита са угроженог подручја Мачве, Поцерине, Тамнаве и Посавине у планинске пределе ослобођене територије, све до Ужица. За ову акцију ангажоване су хиљаде коњских и воловских запрега. Народ је једнодушно учествовао у извлачењу жита, нарочито из Мачве и Посавине, настојећи да што веће количине превезе на безбеднија места.

Пре него што су јединице 342. дивизије стигле у Сремску Митровицу, генерал Беме издао је наредбу већ 21. септембра о правцима њеног кретања и о плану операција. Један појачани пук дивизије треба да пређе у Мачву код Митровице, а два појачана пука код самог Шапца, док 125. пук има да крене из Ваљева у предео Цера у циљу садејствовања са 342. дивизијом. Циљ ових снага је чишћење „лука између Саве и Дрине“ од партизанских снага и извршавање аката одмазде над становништвом.

Наређење Бемеа о чишћењу Мачве и дејствима немачких снага обухватало је и план сарадње са усташко-домобранским јединицама, које су поседале леву обалу Дрине од Зворника до ушћа у Саву, као и леву обалу Саве од ушћа Дрине до Сремске Митровице. Исто тако, обухватао је и снаге 718. дивизије, која је стационирана у источним деловима Босне. Њен задатак био је, поред гушења ослободилачког покрета у источној Босни, и спречавање евентуалног преласка партизана из Србије.

Ваздухопловству је наређено да напада положаје партизанских јединица и бомбардује насеља.

Шеф управног штаба Србије, др Турнер, предвиђао је да операције треба вршити с крајњом безобзирношћу. Генерал Беме заповедио је трупама, које су се спремале за офанзиву у Мачви, да стрељају сваког оног становника који је на ма који начин учес-

творао у устанку, да се сви мушки становници од 15 до 60 година упуте у сабирне логоре, а жене и деца потисну према планини Церу у циљу изнуравања и излагања тешкоћама зиме која је долазила. Њихове куће да се спале. Беме је наређење начелника штаба врховне команде Кајтела о стрељањима прецизирао, одредивши да за једног погинулог немачког војника треба стрељати 100, а за рањеног 50 таоца или других ухваћених људи. Забранио је да се сахрањивање стрељаних жртава врши уз верски обред, као и стављање ма каквих ознака над гробовима убијених.

У време транспортовања снага 342. дивизије до Сремске Митровице, које је извршено врло хитно, јединице Подринског партизанског одреда, уз помоћ бораца Ваљевског одреда, вршиле су нападе на блокирани Шабац, у коме се до доласка дивизије из Француске налазио један батаљон 750. пука ојачан полицијском четом и усташким снагама. Приликом напада на Шабац, партизани су упадали у град. Али по доласку нових немачких снага одустали су од даље офанзиве.

Командујући генерал Беме издао је 23. септембра нову заповест, по којој је све мушко становништво Шапца требало похватити и интернирати у концентрациони логор, који ће дивизија поћи северно од Саве.

На дан 24. септембра немачке снаге 342. дивизије прелазе у три часа по подне у Шабац, и почиње хапшење људи и пљачка њихове имовине.

Објављено је, преко добошара, наређење да се сви мушкарци морају окупити на одређеним местима. Прилази у град су блокирани и тешка оруђа постављена по његовој периферији за одбрану од евентуалних нових партизанских напада. Наредба о хапшењу мушког становништва садржавала је право немачких војника да сваког оног кога нађу приликом претреса код куће, убију на лицу места, зато што се није одазвао позиву.

Немци су затворили око 4.200 људи. Све су их сакупљали на месту званом Михаиловац. Пред сутон 24. септембра, Немци су похапшене, заједно са Јеврејима које су пре тога већ били дотерали на Михаиловац, спровели из Шапца преко Саве, и задржали на једној пољани, око два километра низводно од моста код Кленка.

Сутрадан по уласку 342. дивизије у Шабац, 25. септембра, генерал Беме издаје једну директиву, на основу које се требало осветити српском народу и за аустроугарско-немачки пораз 1914. године на овом терену, када су непријатељске инвазионе снаге, нарочито на Церу, побеђене до уништења. Та директива за извршење одмазде према српском становништву због његове самоодбране у прошлости, издата је да би се немачке трупе што боље припремиле за терористичка дејства. У директиви, која се морала уништити после саопштења трупама, како о њој не би остао никакав писмени траг, поред осталог, каже се: „Ми смо се свим својим снагама морали окренути новим крупним циљевима. То је био за Србију знак за један нови устанак, коме су као жртва пале већ стотине немачких војника. Ако овде не поступимо свим средствима и с највећом безбозирношћу, наши губици ће се пети до неизмер-

ности. Ваш задатак је да прокрстарите земљом у којој се 1914. потоцима лила немачка крв улед подмуклости Срба, мушкараца и жена. Ви сте осветници тих мртвих. За целу Србију има се створити застрашујући пример који мора најтеже погодити целокупно становништво. Сваки који благо поступи греша о животе својих другова. Он ће бити позван на одговорност без обзира на личност, и стављен под ратни суд."

Како је концентрациони логор за све ухапшене у овој акцији био одређен у сремском селу Јарак, Немци су похапшене после три дана постројили на левој обали Саве, према Шапцу, у колону по четири, и наредили им да трчећим кораком стигну до логора, који је био удаљен више од петнаест километара. Сви они, који нису могли да трче, успут су убијани. До Јарка пут је био обележен лешевима.

Ухапшени грађани Шапца задржани су у логору у Јарку до 30. септембра, када су враћени у Шабац и спроведени у новоформираног логор који се налазио у кругу касарне.

Последњи делови 342. дивизије стигли су из Француске крајем септембра. Већ ноћу између 28. и 29. септембра наређено им је да пређу Саву и да се прикључе офанзиви против слободне територије у Мачви.

Дејства јединица Ваљевског партизанског одреда на простору Обреновац — Ваљево, и источно од Цера, омела су 125. пук да испадом из Ваљева садејствује са 342. дивизијом. Он се сав ангажовао у борби са опсадом Ваљева и није упео да се прикључи снагама 342. дивизије. Немачки 125. пук покушавао је да се пробије из Ваљева разним правцима, водећи жестоке борбе и трпећи велике губитке. Пук је изгубио и неколико тенкова. Продор је покушавао све до 8. октобра. За то време посавски партизани успели су да поново ослободе територију на простору Ваљево — Обреновац. Уб су ослободили 29. септембра и опет блокирали Обреновац. Пошто 125. пук није могао да се пробије у правцу Цера ради садејствовања са снагама 342. дивизије, штаб генерала Бемеа наредио му је да се пробија у правцу Обреновца и поново запоседне ослобођену територију. Под тешким седмодневним борбама, од 8. до 15. октобра, пук је, пошто је изгубио многе војнике, стигао у Обреновац.

Подрински партизански одред крајем септембра повукао се на падине Цера. У борбама око Шапца, при повлачењу, и у другим местима Мачве, одред је имао око четрдесет погинулих.

Немачка офанзива у предвиђеном „луку између Саве и Дрине", позната у војној историографији као заебна непријатељска операција против јединица народноослободилачких партизанских одреда, започета изјутра у недељу 28. септембра, кретала се јаким снагама у више колона Једна колона ишла је правцем Шабац — Табановић — Мали Причиновић — Глушци. Друга колона кретала се правцем Шабац — Мајур — Штитар — Белотић — Богатић ка Дрини, с циљем избијања на њене обале и хватање везе са усташко-домобранским јединицама. Трећа колона била је најмнобројнија и кретала се друмом Шабац — Прњавор.

Офанзива је започета ваздушним бомбардовањем Засавице и многих других места широм Мачве. Авиони су гађали све живе циљеве, објављујући тиме покрет дивизије убица, коју су називали казненом експедицијом.

У недељу 28. септембра кренуле су и немачке снаге 342. дивизије које су биле стационарне у Мачванској Митровици. Једна колона ових снага кретала се сеоским путем Мачванска Митровица — Засавица — Равње — Црна Бара — Глоговац, а друга до Ноћаја, где се раздвојила у две групе. Једна група упутила се ка Глушцима, да би се ту спојила са снагама које су надирале од Шапца, а друга према Раденковићу.

Поред ових главних праваца кретања снага 342. дивизије, Немци су упадали и у многа села ван правца свога надирања. Ишли су у густим стрељачким стројевима, преко поља и шума, и претресали читав терен Мачве. За три дана тенковима и борним колима прокрстарили су сву Мачву и претресли скоро сваку стопу земље. Многе људе су похватили. Оне које нису стрељали у тренутку хватања, спроводили су у новоформиране логоре у Јарку и Шапцу. Сељаци су често убијани на местима где су затицани, на њивама, по двориштима, на кућним вратима, код стоке.

Све похватане сељаке из северозападних и северних делова Мачве протерали су у Сремску Митровицу, где су их свирепо мучили. Бацали су живе људе у ватру, боли их ножевима, пуцали у њих из садистичког задовољства. Усташе су се у томе утркивали с Немцима. Ко ће бити свирепији! Усташе су постављали људе у једну линију. Пуцајући у њих проверавали су колико може да их убије један метак.

Из Сремске Митровице ухапшене људе Немци и усташе спровели су у Јарак, убијајући их успут.

Из источних делова Мачве Немци су похватане спроводили у шабачки логор. Све су их постројили на такозваној зеленој пијаци у граду и, уз помоћ неколико издајника, дознали су за известан број оних који су били у партизанима или у функцијама у органима народне власти. Из ове групе Немци су са зелене пијаце одвели око две стотине сељака и стрељали их на месту званом Баре, иза старе шабачке поште. Стрељање су извршили 30. септембра, у време када су похапшене грађане враћали из логора Јарак у Шабац.

Главнина немачких снага кретала се, после недеља извршених у Мачви, преко Богосавца и Добрића, а једна група преко Варне и Волујца. У селима на овим правцима такође су хапсили, убијали и палили. Још неколико хиљада људи спровели су у шабачки логор.

На северним падинама Цера концентрисала се главнина Подринског одреда, која је успела да избегне немачко заокружење. Ту се средила и пружила отпор даљем немачком надирању. Дошло је до оштрих борби код Прњавора, приликом партизанског напада на немачке јединице које су се налазиле у овом месту. Борцима Подринског партизанског одреда стигли су у помоћ борци Ваљевског одреда, а вршен је и покушај да се у овим борбама против Немаца ангажују и четници. Међутим, они су избегли учешће у планира-

ном нападу на Прњавор, па су сами партизани, почетком октобра, неколико пута јуришали на ово место. Боље наоружан, и многобројнији, непријатељ је успевао да одбија све нападе, иако су партизани продирали и до центра Прњавора. Немце је у овим борбама активно помагала авијација. У периоду немачког надирања на слободну територију, овде су вођене највеће борбе. Немци су имали више војника избачених из строја. Партизанским борцима извесне губитке нанела је авијација и тенкови, који су гађали и положаје на падинама Видојевице.

На овом простору Немци су задржани све до 10. октобра. Водећи непрекидне борбе са јединицама 342. дивизије, партизани су, у очекивању новог непријатељског удара, формирали снажан фронт на простору јужно од друма Завлака — Лозница, затварајући у долини Јадра Немцима пролаз за Ваљево и на југ ослобођене територије.

Јакe немачке снаге, уз помоћ ваздухопловства и артилерије, пробиле су партизанске положаје код Велике Лешнице и друмом стигле до пред Лозницу, у коју су ушле сутрадан, 11. октобра. У оквиру плана овог напада, лево немачко крило продрло је лаким тенковима и пешадијским јединицама преко Текериша и избило на сам Цер. У села, која се налазе између Иверка и Цера, доспели су и путем од Велике Лешнице. Већ 11. октобра, Немци су упали и у Драгинац, где су извршили масакр становништва. Међутим, колона, која се кретала с циљем да избије у Завлаку, заустављена је и одбијена, уз знатне губитке.

Известан део партизанских снага на Церу опкољен је. С њима се налазио и командант Подринског одреда Небојша Јерковић. Водећи борбу с Немцима на Церу и Иверку, ове снаге успеле су да се пробију и прикључе главнини одреда.

Док је на линији од Завлаке до близу Лознице успостављен фронт, делови немачких снага спроводили су свирепе дела одмазде на поново покороној територији Мачве и Поцерине, стално рушећи, палећи и убијајући. И за време трајања дванаестодневних борби на формираној линији фронта, која је зауставила Немце у надирању, непријатељ је непрекидно вршио безбројне злочине над становништвом поседнутих подринских села.

Поред стрељаних преко 300 сељака приликом спровођења преко Сремске Митровице у логор у Јарку, и око 200 у Шапцу, после издвајања на зеленој пијаци, убили су у селу Узвећу 117 лица, у Засавици 868, у Драгинцу око 1.000 људи, жена и деце, у Кленку 600, у Грабовици, покрај пута, око 700, у разним местима код Шапца око 500. У подринским селима Драгинац, Цикоте, Чокешина, уништаване су читаве породице. У селу Цикотима од 301 стрељаног лица 107 су деца испод десет година. Многа од њих жива су бачена у ватру. У Коренити 80 деце је побијено или бачено у ватру. У селу Јаребицама заклано је дете од 2 године, у другом селу чизмом је детету од године дана смрскана лобања. Жени, која је покушала да спасе новорођенче, одсекли су руке и ноге. Другој, која је била пред порођајем, Немци су распорили стомак и извадили дете. У Сремској Митровици Немци и усташе, у садистичком

утрквивању, бацили су у ватру једног дечка и наслађивали се његовим запомагањем и мукама. Сељаке, који су покушали да побегну, косили су митраљезима, и око 200 убили. Од свих стрељаних узимали су новац и друге ствари. Побили су око 5.000 лица, запалили на хиљаде домова и запленили многобројна стада стоке, оваца и свиња. У логоре су интернирали преко 20.000 људи. То је биланс крвавог похода немачких злочинаца против народа који је одбио да им буде робље . . .

Борбе у луку Саве започете крајем септембра немачким нападом на ослобођену територију у Мачви, трају месец дана, све до краја октобра, када су снаге 342. дивизије успеле да се убаце у Ваљево и придруже опседнутом немачком гарнизону.

Фронт бораца Ваљевског и Подринског одреда у жилавим борбама задржава продор 342. немачке дивизије код Завлаке и наноси јој тешке губитке у људству и наоружању; Немци пале Крупањ, Пецку и Осечину

Долину Јадра код Завлаке затвориле су јединице Ваљевског партизанског одреда, док су се на левом крилу фронта налазиле снаге Подринског одреда. Ове положаје партизани су посели 12. октобра, утврдивши се на погодним теренима за одбрану ослобођене територије од даљег немачког надирања.

Немачка 342. дивизија имала је наређење да се даље пробија ка југу, у правцу Рађевине и Подгорине, и у Ваљево.

Сутрадан по запоседању положаја код Завлаке, 13. октобра, Немци су покушали први продор долином реке Јадра. Дотле су већ били заузели положаје око Драгинца и Текериша.

Тог дана, почео је да пада први снег.

Немци су се кретали са колоном тенкова на челу. Њих су пратиле моторизоване трупе. Авиони су непрекидно бомбардовали и митраљирали партизанске положаје.

Први немачки напад је одбијен. И све до 20. октобра на овом терену вођене су непрекидне крваве борбе са главнином 342. немачке дивизије, која је покушавала продор, користећи тешка оруђа и авијацију. Партизанске јединице биле су се добро ушанчиле и дејствовале са 15 пушкомитраљеза и четири минобацача. Партизанска Бомбашка чета дејствовала је врло активно и непријатељу је нанела огромне губитке. Иако су Немци свакодневно по неколико пута покушавали продор, увек су били одбијани жестоком ватрсм. На сектору Завлаке партизани су имали око 400 бораца. Немци су на овом положају, што су иначе врло ретко чинили у борбама с партизанима, покушавали и ноћне продоре. Али у тим операцијама партизани су били смелији и успешније су дејствовали и при препадима на немачке предстраже и при одбијању немачких напада. Током ноћи партизани су постављали нагазне мине, које су се палиле сутрадан под гусеницама немачких тенкова и под точковима камиона, носећи противнику губитке.

У нападима на положаје код Завлаке, Немци су употребљавали и коњицу, која је такође одбијана са знатним губицима.

Учесник у борбама код Завлаке, Димитрије Кољковић, политички комесар Прве чете Рађевског батаљона Ваљевског партизанског одреда, записао је: „Немачка коњица је чешће покушавала да продре. Ми смо је пуштали да дође до на неколико метара од наших првих ровова. Ту смо је унакрсном ватром хватали и правили праву касапницу од коња и људи. Више пута смо тако пуштали и пешадију на прихватне положаје, и када су они сматрали да смо потиснути, отварали смо ураганску ватру. То је међу њима стварало прави лом . . . Понекад смо истурали десетине на околне ћувике, које су пропуштале Немце да прођу. Онда смо отварали ватру на чело, и кад Немци почну да се повлаче под нашим притиском, наше истурене групе засипале су их митраљеском ватром и уништавале бомбама.“

При једном од првих налета, Немци су успели да продру до једног дрвеног моста код Завлаке. Али на њему су били подсечени главни носачи. Један немачки тенк, као претходница, ишао је знатно испред колоне осталих. Кад је наишао на овај мост, сурвао се у реку. Остали тенкови покушали су да ослободе посаду срушеног тенка, али су били одбијени нападом бомбаша. Посада тенка је заробљена, а сам тенк, доцније, оспособљен и упућен ка Ужицу. Приликом заробљавања овога тенка, једна партизанска сазеда успела је да заплени немачки камион у коме је била смештена механичка радионица за хитну поправку возила. У камиону, с радионицом, пронађена је и немачка пошта. То су била писма која су писали немачки војници са положаја кућама. У једном од тих писама немачки подофицир јављао је да није сигуран, ако дочека ноћ на фронту у Србији, да ће жив осванути. Затим каже: „Какав источни фронт! Каква Пољска! Ово је прави пакао, у Србији се иза свакога грама пуца!“

У току борби на Завлаци Немци су, поред осталог наоружања, изгубили и неколико тенкова. Имали су и велики број мртвих и рањених.

Борбе на Завлаци биле су најзначајније у првом делу прве непријатељске офанзиве.

Борци Подринског партизанског одреда, распоређени на положаје Терзићи — Коренита — Зајача, успешно су одбијали нападе два немачка батаљона 342. дивизије, који су покушавали продор ка Крупњу. Пошто и после вишедневних борби нису успели да се пробију, Немци су за напад на положаје Подринског одреда употребили главнину снага дивизије. У огорченој бици, Немци су сломили партизанску одбрану. Партизани су се пред моћнијим непријатељем повукли. Успеху Немаца на овом сектору допринела је и издаја рађевских четника, који су, под командом Рајка Марковића, побегли са положаја, да би само неколико дана доцније пришли Немцима.

Надирући после пробоја положаја Подринског одреда, Немци су великим снагама упали у евакуисани Крупањ 21. октобра. Нем-

ци су град спалили, као и неколико села његове околине, па, уз помоћ авијације и дивизијске артилерије, кренули према партизанским положајима на Завлаци. Штаб Ваљевског партизанског одреда стога је издао наређење партизанским снагама, које су браниле долину Јадра код Завлаке и спречавале пролаз Немцима у Ваљево, да се повуку и заузму положаје на бреговима погодним за борбу. Ворци Ваљевског одреда, који су херојски одолевали свима нападима код Завлаке, тиме су избегли заокружавање. На дан 23. октобра, они су били на новим положајима.

Док су трајале борбе у области Јадра, Немци су извршили неколико ваздушних напада на већа насеља као одмазду према народу који се активно ангажовао у помагању фронта, радећи у многим и разноврсним радионицама за израду одеће и обуће, оправку оружја, израду бомби, печење хлеба. Тако су 19. октобра Немци бомбардовали Пецку и Љубовију, као и Бајину Башту и Ужиче. У нападу на Пецку и Љубовију учествовало је девет авиона. Становништво Пецке евакуисало је насеље на основу позива команде места. Стражи, која је чувала заробљене Немце, наређено је да их пусти како би се и сами склонили од бомбардовања варошице. Немци су порушили десетак кућа, а многе оштетили. Погинуло је седам грађана, а шест је рањено.

Љубовију су становници напустили чим су чули детонације од правца Пецке. Слутили су да ће авиони бомбардовати њихово место. Срушено је осам зграда и неколико оштећено. Три становника варошице су погинула, а више их је рањено. На многим зградама појавио се пожар.

Снаге 342. дивизије, које су се враћале из Крупња, доспеле су до Завлаке током 23. октобра, и ту се спојиле са осталим јединицама дивизије које данима, и поред најжешћих напада, нису успеле да пробију партизански фронт. Из Завлаке дивизија се упутила у Ваљево. Несметано је доспела до Осечине, која је била евакуисана. Успут, Немци су палили сеоске куће и убијали становништво.

Сутрадан, 24. октобра, из Осечине два немачка батаљона упутила су се у Пецку, док је главнина дивизије продужила ка Ваљевској Каменици и Ваљево. Напуштајући Осечину, непријатељ је спалио 22 куће и убио 11 људи, похватаних у Осечини. Одлазећи, Немци су опљачкали све што је могло да се понесе, па и рентген-апарат из једне лекарске ординације.

Кретање Немаца ка Ваљево било је веома отежано многобројним препрекама које су партизани поставили на путевима. Сметњг на путевима начињене су од камења и брвана. Осим тога, путеви су испресецани јамама, мостови порушени, обаљена велика стабла преко путева, тако да се колона врло споро кретала. Крећући се, непријатељ је претресао околне куће и хватао људе које је спроводио. Многе од њих Немци су поубијали приликом хватања. У селу Драгиљевици убијена су три старца од преко 70 година. У Остружњу су убили 8, а у Ваљевској Каменици 3 човека. Све што је било покрај пута уништавали су. Палили су сена, куће и кошаре. Кретање Немаца обележено је лешевима и пожарима који су се

димили за њиховом колоном. Покрет немачких трупа 342. дивизије обележен злочинима и пожарима, може се упоредити само са најварварскијим татарским походима, при којима је уништавано све живо и сва привредна добра.

Парптански борци нису малаксавали. Код Ваљевске Каменице чело отромне немачке колоне нападе су две чете Подгорског батаљона Ваљевског одреда. Наневши непријатељу изненадним нападом веће губитке, партизани су се повукли у брдовитије крајеве, не упуштајући се у дугу борбу са далеко надмоћнијим и боље наоружаним непријатељем. При овом нападу партизани су из немачког строја избацили 40 војника.

Колону од два батаљона, која је била упућена у Пецку, пред самом варошицом сачекало је око сто бораца Шесте чете Рађевског батаљона. Немачка колона је задржана у продору. Немци су тада артилеријом од Осечине гађали Пецку и партизанске положаје. Немачка група, у којој је било око 600 људи, пошто је доцније продрла у евакуисану Пецку, ухватила је 12 људи и жена, и стрељала. Сутрадан су Немци запалили варошицу и, рано изјутра се преко Драгодолу упутили за Ваљево. Уз пут је ова колона запалила села Стричевић и Ставе, и убила неколико сељака. Са главнином дивизије колона је ушла у Ваљево 25. октобра.

Штаб 342. дивизије упутио је из Ваљева у Колубару и Тамнаву неколико пукова са задатком да чисте ову територију и обезбеде комуникацију Ваљево — Обреновац, што значи да пале и убијају становништво. Немци су запосели Уб и Лајковац. У овим местима задржао се по цео један пук 342. дивизије.

Подрински партизани после продора 342. дивизије, били су изгубили територију Мачве, Поцерине и Јадра. Концентрисали су се стога на територији Рађевине, па су већ 25. октобра напали Лозницу, у којој су се налазили Пећанчеви четници, белогардејци и изван број Немаца. После краће борбе, непријатељски војници побегли су према Прњавору.

После продора 342. дивизије у Ваљево опсадни круг око града поново се затворио, а читав простор од Ваљева до Лознице опет био слободан. На њему су се налазиле партизанске снаге спремне за даље борбе са непријатељем.

Ваљевски партизански одред и даље је чврсто држао град Ваљево у блокади и контролисао све комуникације. Немци су наредних дана стално вршили испаде из Ваљева. Тако је партизанска опсада скоро свакодневно водила оштре борбе. Приликом једног од оваквих немачких испада на путу Ваљево — Ужице, 30 октобра, Немци су сачекани и одбачени у Ваљево уз велике губитке. Изгубили су два тенка и велики број војника.

Ови покушаји испада Немаца из Ваљева понављали су се и током новембра. Са већим снагама Немци су покушавали 19. новембра продор у правцу Мионице. Али су дочекани таквом жестином да су имали неколико десетина мртвих и рањених.

Приликом мањих испада у села, непосредно око Ваљева, Немци су, заједно са недићевцима и љотићевцима, вршили многобројна насиља, убијања, пљачку и паљење сеоских кућа.

Први део непријатељске офанзиве на слободну територију западне Србије обележен је масовним жртвама голоруког становништва и уништењем имовине народа на територији Подриња и Ваљева.

Непријатељ није могао, и поред огромне снаге ангажоване на подручју деловања Подринског и Ваљевског партизанског одреда, да постигне крајњи циљ. Партизанске снаге остале су неуништиве и војнички способне за даљу борбу. У овој операцији Немци су ангажовали преко 40.000 својих, Недићевих, Љотићевић, Пећанчевих, усташко-домобранских и белогардејских наоружаних војника.

Због неуспеха офанзиве, у команди југоистока, и у штабу генерала Бемеа, припреман је нови обухватни план напада на слободну територију с повећаним бројем немачких војних снага и квислиншких формација. Значајно место у плану нових припрема припало је четничкој организацији Драже Михаиловића, јер је она била у могућности да нападом изнутра зада најтежи ударац борби ослободилачких снага, да дезорганизује фронтове и одбрану. И то са саме ослобођене територије, где су наоружане четничке јединице биле паралелно с партизанским, на неким местима заједно ратовале и имале многе заједничке народноослободилачке одборе и команде места. Тај напад извршен је, чак, муницијом и пушкама добијеним из партизанске ужичке фабрике оружја.

У првом делу немачке офанзиве против слободне територије западне Србије, батаљони 714. и 717. немачке дивизије вршили су нападе у области Рудника, када су запаљени Горњи Милановац и варошица Рудник. У акцијама на самом Руднику с Немцима су садејствовали четници Косте Пећанца под командом мајора Николе Калабића

Продор Немаца из Крагујевца и паљење Горњег Милановца и Рудника

Чачански партизански одред упутио је главнину својих снага, после ослобођења Чачка, на положаје око опседнутог Краљева. Ту су били Трнавски, Драгачевски и Љубићки батаљон. Таковски батаљон Чачанског одреда, са своје четири чете, остављен је да брани слободну територију источно и северно од Горњег Милановца, од правца Крагујевца и од правца Тополе. Очекивало се да ће Немци, у стилу своје тактике испада јаким снагама, покушати да продру до појединих места ослобођене територије, у циљу покушаја разбијања партизанских положаја и одмазде. На оваквим својим походима Немци су, по правилу, убијали становништво и палили његову имовину.

Прва чета Таковског батаљона била је у Горњем Милановцу, Друга у Белом Пољу, као истурена одбрана града од правца Крагујевца, Четврта на Руднику, као заштита од напада из правца Тополе, а Трећа у селу Сврачковици, у близини Горњег Милановца, одакле је могла бити најбрже употребљена за положаје на Руднику или на правцу Крагујевца.

Само првих неколико дана после ослобођења Горњег Милановца, у граду и његовој околини, владало је тренутно затишје. Већ на дан 3. октобра из Крагујевца је упућен један немачки батаљон на Горњи Милановац, с циљем да утврди судбину немачког гарнизона у овом месту, чија је јединица припадала команди крагујевачког гарнизона, а и ради одмазде. Немачки батаљон требало је да похвата таоце и да спали Горњи Милановац. Овај немачки напад није имао успеха. Друга чета Таковског батаљона пресрела је непријатеља на Рапај-брду и у одлучној борби успела да га задржи, иако је био далеко надмоћнији. Немце је при овом нападу помагала авијација, која је у један мах, уместо партизана, тукла саме Немце. Претрпевши губитке од сопствене авијације, и под сталним ударима партизанске ватре, немачки батаљон био је принуђен да се врати у Крагујевац, не извршивши злочиначки задатак. Осим тога, Немци су на путу наилазили на многобројне препреке и на порушене мостове.

Али Немци су 5. октобра поново упутили из Крагујевца једну јаку јединицу, која је успела да пробије партизански положај на Рапај-брду и да упадне у Горњи Милановац. У борбама на Рапај-брду ова колона, коју су пратили тенкови, имала је великих губитака. Заплењен је и један тенк. У Милановцу Немци су се задржали врло кратко време. Журно су се повукли у Крагујевац, али преко Рудника и Тополе, бојећи се опкољавања и напада ако се врате путем којим су дошли.

Приликом овог продора, они су запалили варошицу Рудник. Нападајући Немце, при њиховом повратку из Горњег Милановца, борци Таковског батаљона и делови чачанских чета у селу Мајдану запленили су и други тенк. Оба тенка упућена су потом на положаје код Краљева.

У овим борбама заробљено је шест немачких војника.

Немци су трећи напад на Горњи Милановац предузели 14. октобра. У пробијању до Милановца помагали су их артилерија, авијација и тенкови. Борба са Немцима била је врло тешка и трајала је три дана. Део положаја око Думаче и Враћевшнице четници су били напустили. Стога је тражена помоћ ЈБубићког батаљона, чији су делови под командом Срећка Милошевића хитно пребачени на овај положај и непријатељу дали јак отпор. У борби су учествовали и Бициклистички вод и вод коњаника Чачанског партизанског одреда, што је био први случај учествовања јединица овога рода у народноослободилачком рату у Србији.

Немци су продрли у Горњи Милановац 15. октобра и спалили га до темеља. Ухапсили су и затворили у цркву и црквену порту око 140 грађана, које су собом повели у Крагујевац. Ови су грађани стрељани у познатом крагујевачком покољу.

У Горњем Милановцу Немци су ишли од куће до куће и палили их фосфорним плочицама.

При повратку у Крагујевац, Немци су на положајима Чачанског партизанског одреда код Враћевшнице поново нападнути и у стопу гоњени до села ЈБуљака, одакле су гоњење наставили крагујевачки партизани.

У борби вођеној с Немцима нарочито су се истакли Тадија Андрић, Радисав Јанићијевић и Милутин Луковић, који је авионским митраљезом, стојећи у једном плитком рову, побио велики број Немаца.

Горњи Милановац је представљао пустош и гомилу изгарављених рушевина. Десетковани казнени одред, који је у току борби с јединицама Чачанског партизанског одреда и крагујевачким партизанима имао велике губитке, искалио је свој бес над недужним становништвом Крагујевца. По повратку у овај град, Немци су извршили масовно хапшење људи и ученика гимназије, које су 21. октобра стрељали као одмазду за своје изгинуле војнике.

У разним крајевима западне Србије непрекидно се понављају напади четника на ослобођена места и партизанске јединице; друг Тито на другом састанку са Дражом Михаиловићем 26. октобра улаже нове напоре за стварање јединства у борби против окупатора

Врхунац устаничких успеха у борби против окупатора и наоружаних квислиншких формација недићеваца, љотићеваца, Пећанчешких четника, белогардејаца и усташко-домобранских јединица у западној Србији био је у октобру. У том месецу одигравале су се и велике борбе са јаким оперативним немачким снагама довученим са европских фронтава као помоћ посадним јединицама у Србији. Партизани су успели да одбране слободну територију, а извесне делове територије у западној Србији, којима су сејали смрт војници немачке армије, поново су ослободили и на њима поново успоставили дејство органа народноослободилачке власти. Само најсевернији делови Мачве остали су под притиском поновљене немачке окупације, где је терор над становништвом имао за циљ уништење народа који се борио за своју независност и идеале бољих друштвених односа. Немци су у Србији обезбеђивали свој окупациони мир многобројним злочинима над становништвом. Побили су велики број људи и уништили многа домаћинства и многа привредна добра. У октобру Немци су за собом у Србији оставили и три огромне гробнице као свирепо сведочанство својих злочина. Од те три гробнице, две су у западној Србији. У Шапцу и Краљеву. Трећа је у Крагујевцу, где је 21. октобра стрељано око 7.000 лица. Тела око 17.000 људи, жена, ђака и деце закопана су само у ове три масовне гробнице, без икаквих ознака и без обреда, како је то прописао сам убица.

Успешна опсада Краљева и Ваљева, и непрекидне борбе јединица Чачанског партизанског одреда на правцима Крагујевца и Тополе у области Рудника, трајали су читавог октобра. Али, све те устаничке тековине и многобројне жртве дате од почетка борбе, биле су у сталној опасности и од немачких офанзивних планова, за које су ангажоване велике војне снаге с јаким наоружањем, и од четничке организације Драже Михаиловића. Због дволичне улоге Драже Михаиловића, који је у исто време одржавао везе и са квислинзима, а преко њих и с окупатором, и с руководством народ-

ноослободилачког покрета, стално су поједине четничке групе нападале разна места ослобођене територије и јединице партизанских одреда. Сарадње је било само тамо где су неки нижи четнички команданти, под утицајем свог патриотског гледања на народну борбу, сарађивали с партизанима, што је уосталом и приморавало Дражу Махиловића да на појединим секторима ратовања даје сагласност за ту сарадњу. Иначе свуда на другим странама владала је латентна криза и доводила до тешких братоубилачких оружаних сукоба. Приликом ослобођења Пожеге и Ужица, у Ивањици и Чајетини, као и на другим местима, партизанско-четнички односи развијали су се праћени тешком кризом, и увек је постојала опасност од четничког отвореног оружаног напада. Тако је још 26. септембра четничка група упутила ултимативни захтев партизанским снагама у Косјерићу, који се налази у близини Равне горе, да предаду ово место четницима и да се повуку. Ултиматум, у коме се позивало на краља, био је одбачен. Црногорска партизанска чета Ужичког партизанског одреда спремала се за оружани отпор, пошто су јој четници претили опкољавањем и уништењем. И заиста, 26. септембра, око 10 часова ноћу, четници су јурнули на Косјерић. Борбе око Косјерића са четницима трајале су два дана. Партизанима су стигле у помоћ три чете, Трећа ариљска, Друга пожешка и Прва чачанска. Напад је одбијен, четници су имали 15 мртвих и неколико десетина рањених.

Да би се избегла братоубилачка борба, партизани Ужичког одреда предали су Пожегу четницима Драже Михаиловића, што је охрабрило четнике Боже Ћосовића — Јаворског да организује нападе на Ивањицу и на Ариље.

Напори руководства Ужичког партизанског одреда да избегне сукобе са четницима, наишли су код четничких представника у Пожеги на ултимативан захтев да град буде искључиво њихов. Због тога су у име Врховног штаба из Ужица долазили Иван Милутиновић и Сретен Жујовић и преговарали са четницима у Пожеги. И овај покушај остао је без резултата, па су четничке снаге 4. октобра у стрељачким стројевима почеле наступати ка Пожеги. Партизани су имали строго наређење да не пуцају. Међутим, по уласку четника у град отпочео је њихов терор. Разоружавали су партизана и хапсили и прогнали присталице народноослободилачког покрета и њихове породице. Командант Прве уличке чете Слободан Секулић, у тешкој ситуацији која је наступила, одлучио је да оружјем узме у заштиту терорисане присталице народноослободилачког покрета. Известан број партизана био је разоружан, па на интервенцију Врховног штаба пуштен, а остали су се повукли у Ужице. У Пожеги су остали четници. Нови оружани сукоб на овом сектору са њима ускоро је био код реке Скрапеш. На одлучну интервенцију команданта Ужичког одреда Душана Јерковића, дошло је до обуставе ватре и поведен су преговори да се заоштрени сукоб ублажи. Поново је дошао у име Врховног штаба Сретен Жујовић. Постигнута је сагласност да четници остану сами у Пожеги, дакле да је они сами држе, али да се партизанима дозволи саобраћај железничком пругом и путем

кроз Пожегу између Ужица и фронта код Краљева, као и до фронта северно од Чачка, у области Рудника. У споразуму, који је склопши штаб Ужичког одреда са четничком командом у Пожеги, гарантује се неометан пролаз партизанских снага кроз Пожегу, али са уредним исправама, које могу издавати било партизански било четнички органи. Гарантује се и слободан пролаз транспорта и материјала за фронт и потребе становништва, али превоз наоружања треба претходно да се пријави, док се пролазак наоружаних одељења или већих формација допушта само по претходном одобрењу.

Немајући довољно поверења у четничке гаранције, штаб Ужичког одреда одредио је једну своју чету на положаје код села Висибаве, близу Пожеге, да контролише превоз од Пожеге ка Ужицу.

Тих дана, руковођени ситуацијом код Пожеге, јаворски четници напали су, 8. октобра, Ивањицу. У Ивањици се налазила Моравичка партизанска чета. Изненађена нападом четника, ова партизанска чета, да би избегла братоубилачку борбу, повукла се из Ивањице. Четници су запленили око 200 пушака и доста муниције која је била упућена из Ужица за наоружање нових бораца. После упада четника, у Ивањицу су дошли, ненаоружани, представници партизана, Мићо Матовић и Венијамин Маринковић. Желели су да успоставе везе са четницима и путем договора избегну сваки сукоб. Међутим, њих су четници притворили. У затвору су се нашли са Вучићем Стамболићем и Миодрагом Стамболићем, које су четници ухватили при упаду у Ивањицу. Видећи да им прети опасност по живот, Матовић и Маринковић су успели да побегну, док су Вучића Стамболића и Миодрага Стамболића четници повели собом према Ариљу приликом напада на ово место. Миодраг је, међутим, такође успео да побегне, а Вучић је стрељан.

У Ариљу није било већих партизанских снага. Страже, које су се налазиле у месту, нису биле довољне да Ариље заштите од четничког напада. Уласком јаворских четника у варошицу, настала је пљачка и прогон присталица народноослободилачког покрета.

Божа Јаворски дошао је из Ариља у Пожегу, где је предлагао четничким командинтима да нападну Ужице. Оцењујући да су још недовољно војнички снажни за такав подухват, четнички команди у Пожеги нису прихватили предлог о нападу на Ужице.

Тако тих дана прве половине октобра, док су се водиле крваве борбе на Завлаци са 342. немачком дивизијом и с другим јаким немачким снагама на прилазима Краљеву и на друму Горњи Милановац; — Крагујевац, четници оружаним препадима поседају четав горњи ток Западне Мораве, све до Пожеге, и заводе терор. Једном дугом линијом прекидају ослобођену територију, одбијајући сваки заједнички рад с партизанским јединицама и органима народне власти.

Пошто је четничка формација Боже Јаворског тада припадала четницима Косте Пећанца, команда Ужичког одреда одлучила је да поново ослободи Ариље и Ивањицу. Једним прогласом штаб

одредом обратио се народу истичући да, и поред избегавања братоубилачке борбе, не може допустити разбојницима и пљачкашима да тероришу народ и издају његову слободу у часу када се на фронтима воде велике борбе са окупаторским снагама.

Народ је одобрио овај корак Ужичког одреда, јер се за десетак дана четничке владавине уверио у њихово понашање.

Нападом на четнике у Ариљу и Ивањици руководио је Стеван Чоловић, комесар Ариљског партизанског батаљона. У рано јутро 18. октобра, по хладноћи, партизани су напали прво четнике у Ариљу. Они су пружили жесток отпор. Било их је неколико стотина. Борба је трајала скоро четири часа. Четници су пуцали кроз прозоре кућа и са тавана. Побеђен, Божа Јаворски повукао се са остацима своје групе према Ивањици. Убијено је око тридесет четника, а заробљено око 150. Они који су вршили разбојничка дела упућени су у Ужице да им се суди. Остали су пуштени кућама.

Код Ивањице четници нису ни примили борбу. Повукли су се у планинске пределе моравичког краја, где је дошло до неколико мањих судара с партизанима.

Четници Боже Јаворског били су разбијени, а Ивањици и Ариљу поново је враћен мир. За обезбеђење овога краја команда Ужичког одреда морала је да остави на терену четири своје чете.

Током октобра, борци Ужичког одреда имали су и два сукоба са италијанским снагама, и то на Бијелим брдима, у пределу Вишеграда, и у селу Штрпцима, где су ужичке партизанске јединице наишле на снаге италијанске окупационе зоне.

Са четницима на територији ужичког округа до сталних сукоба долазило је у црногорском срезу, као и око ЈБубовије.

Појешки четници нису се придржавали споразума о слободи транспорта кроз Пожегу. Вршили су претрес партизанских камиона којима је слато наоружање за фронт код Краљева и Горњег Милановца. Четници су у Пожеги по свом нахођењу пленили разни ратни материјал, нарочито пушке и муницију.

Другом половином октобра одигравају се два догађаја, који значајно утичу на даље партизанско-четничке односе.

У Југославију стижу мајори, генералштабни, Захарије Остојић и ваздухопловни, Мирко Лалатовић, које је упутила југословенска врховна команда у избеглиштву и избегличка влада. Са њима је подофицир Вељко Драгићевић, радиотелеграфиста, са две радиостанице. Мајори Остојић и Лалатовић примили су поруку за четничку организацију Драже Михаиловића, као и инструкције, преко Јована Ђоновића, званичног делегата југословенске избегличке владе при команди енглеске службе у Каиру за специјалне операције на Балкану. Са овим југословенским официрима, енглеска команда за Блиски исток одредила је да путује и британски капетан Дајан Тирил Хадсон, који је од своје команде такође примио инструкције и поруке за Југославију. Мисија је била обавештена да је у Србији букнуо устанак, као и у Црној Гори, и у неким другим крајевима. Знали су и да постоји пуковник Михаиловић, који ствара и предводи четничку организацију, самозвану „националну“, као и партизански народноослободилачки покрет који организује и

предводи Комунистичка партија Југославије. Нису им били непознати ни програми, ни стварни устанички резултати ових покрета, иако је у савезничкој јавности сав успех устанка приписиван искључиво Михаиловићу.

Мисија је авионом пребачена из Александрије на Малту, одакле је отпутовала британском подморницом „Тријумф“ 16. септембра. Чланови мисије били су „у веома добром расположењу“, како је записано у дневнику подморнице. По ноћи 20. септембра подморница се зауставила пред црногорском обалом код Петровца на Мору. Један официр са подморнице испратио је мисију чамцем до обале.

Краће време пошто се мисија искрцала, њу је прихватила једна партизанска група која је контролисала тај терен, као и морску обалу. Партизани су чланове мисије одвели у свој штаб који се налазио у близини Никшића, одакле се ова група путем радија 25. септембра јавила Малти.

Официри етаре југословенске војске Остојић и Лалатовић имали су везе са двадесетседмарттовским догађајима и избегли су из Југославије приликом априлског слома. Британски капетан Хадсон такође није први пут у Југославији. Он добро и течно говори српски. Некада је био рударски инжењер у Јужној Африци и боксерски шампион, што одговара његовој корпуленцији. Онда је, пре рата, стигао у Југославију где је у западној Србији био саветодавни рударски инжењер у рудницама антимона чија руда има светску вредност. У Србији је упознао прилике и стекао познанства.

Чланови мисије изјавили су у партизанском штабу код Никшића да желе да крену у штаб Драже Михаиловића, па су са групом партизанских руководиоца пошли Хадсон и Остојић, док су Лалатовић и Драгићевић кренули одвојено од њих.

Хадсон, Остојић и партизански руководиоци стигли су преко Црне Горе, Санџака и Златибора у Ужице, вероватно до 25. октобра. У Ужицу Хадсона је примио врховни командант народноослободилачких партизанских одреда друг Тито. Британски капетан имао је прилику да се упозна са стварним стањем не само у устаничкој Србији, већ и у целој земљи, као и са тешкоћама у односима са четницима којима борба против окупатора није била главни циљ. Врховни командант народноослободилачких партизанских одреда тада је изјавио да четници, ако неће да сарађују у борби против окупатора, бар да не ометају партизане.

Хадсон је потом отпутовао у Крупањ, где је некада боравио као рударски инжењерски саветник. Био је очевидац партизанских борби вођених против Немаца. Остојић је сам отишао на Равну гору код Михаиловића и обавестио га да је Хадсон посетио врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда. Када је Хадсон стигао на Равну гору, због тога је наишао на нерасположење Драже Михаиловића,

Мирко Лалатовић стигао је на Равну гору такође сам, пошто га је радио телеграфиста Вељко Драгићевић напустио у Ужицу и пришао партизанима. По свему се Драгићевић посвађао са мајорима.

Тако је изгледала прва британско-југословенска мисија у устаљичкој Југославији. Али она је донела поруку Дражи Михаиловићу од избегличке владе да га она сматра вођом отпора у земљи и да она стоји за њим. Избегличка влада сматра га за јединог команданта устаничких јединица од којих тражи да признају његову команду као „националног човека“. Капетан Хадсон пренео му је поруку британске команде Блиског истока. У његовој поруци било је, сам је Михаиловић доцније изјавио, да Југословени треба да се боре за Југославију, „а не да се борба претвори у побуну комуниста за совјетску Русију.“

Присуство југословенских мајора Остојића и Лалатовића и капетана Хадсона у штабу Драже Михаиловића у суштини, значило је подршку политици чекања и поступак на линији рада да се у Југославији обезбеди политичка власт монархије и избегличке владе, 1*оја је представљала југословенску буржоазију.

Други догађај је посета друга Тита штабу Драже Михаиловића 26. октобра.

На основу ситуације која се развијала на фронтима народноослободилачких одреда у условима предузете непријатељске офанзиве и четничких напада на поједина места на ослобођеној територији, као и на присталице народноослободилачког покрета, друг Тито је указивао на нужност потребе одржавања састанка са Дражом Михаиловићем. По неким документима тај састанак вероватно је требало да се одржи још 16. октобра, и да на њега дође Дража Михаиловић. Међутим, он није остварен. Друг Тито је стога упутио писмо Дражи Михаиловићу са предлогом основних тачака за постизање споразума.

Други састанак друга Тита са Дражом Михаиловићем одржан је у селу Брајићима у пределу Равне горе. Са другом Титом путовали су као чланови делегације Сретен Жујовић и Митар Бакић. Састанак је одржан у згради основне школе у Брајићима. Њему није присуствовао капетан Хадсон иако се налазио за време његовог одржавања у једној суседној учионици школске зграде. Дража Михаиловић био је мишљења да он не треба да присуствује разговорима.

Дража Михаиловић је на састанку у Брајићима одбио најбитније тачке предлога друга Тита. Предлог је био упућен четницима 20. октобра. Тачке предложеног споразума које су четници одбили, односиле су се на јединство команде и стварање заједничких органа власти. У Брајићима на овом састанку, на коме није постигнут споразум о битним питањима ратовања против окупатора, регулисана су само нека питања текућих односа између четника и партизана.

Друг Тито је са осталим представницима Врховног штаба преноћио у Брајићима. О томе састанку, разлозима за његово одржавање и напорима да четници крену у борбу против Немаца, друг Тито у својој изјави каже: „Мјесец дана последије савјетовања у Столицима, 26. октобра, ја сам ишао у Брајиће, на Равну гору, да поново разговарам са Дражом Михаиловићем. Поново сам покушао да га наговорим да заједно идемо у борбу. Дража је, међутим, упорно остајао при томе да није вријеме за борбу. Говорио је да погледамо

шта се догодило овдје или ондје, гдје су Нијемци попалили села и побили људе, истичући да би, у случају борбе, то било масовно. Рекао је да он не би могао преузети одговорност за такве масакре, па да би требало да и ја о томе размислим. И тако је цијела ноћ прошла у натезашима. У току тога разговора, Дража Михаиловић је тражио да му дамо оружје, пушке, па ће они, кад затреба, пружити отпор. Тада сам им обећао 1.200 нових пушака из Ужица, одакле смо слали оружје у Босну и у друге крајеве из којих се то тражило. Тражио је и пет милиона динара. Пушке сам му дао, и то 500 пушака, а новац нисам, јер није било ни прилике, они су нас прије напали."

На дан 27. октобра рано изјутра кренуо је за Ужице. Путовао је аутомобилом. На повратку за Ужице, када је требало да аутомобил пређе преко моста на Скрапежу код Пожеге, делегацију је зауставила четничка стража. Друг Тито се вратио у Пожегу да тражи објашњење за овај поступак, пошто је имао сагласност Драже Михаиловића о слободном проласку. У томе објашњавању он се задржао око један час. После тога времена дозвољен му је пролаз преко моста. Међутим, показало се да су четници имали план о уништењу делегације. Минирали су мост, на коме је требало да дође до експлозије у часу наилаaska аутомобила. Вероватно бојећи се последица, штаб Драже Михаиловића интервенисао је да се одустане од атентата. То и из разлога што је већ одмах по повратку друга Тита у Ужице штаб Драже Михаиловића очекивао оружје које му је Врховни штаб обећао. И заиста, партизани су већ сутрадан упутили четницима 500 пушака и 24.000 метака израђених у фабрици оружја у Ужицу.

О том припреманом атентату, који је требало да се изврши дизањем у ваздух минираног доста на Скрапежу приликом повратка делегације са преговора на Равној гори, и о животној опасности у којој се налазио, друг Тито каже:

„На тај састанак са Дражом, ја сам у ствари, ишао са главом у торби. Са мном су били Сретен Жујовић и Митар Бакић.

„У то вријеме, поред недићеваца и љотићеваца, четници Драже Михаиловића почели су сарађивати са окупатором. Утолико је опасније било ићи на те преговоре. Али, ја сам ишао управо зато да бих спријечио крвопролиће, јер је дошло до првих сукоба са четницима. Полазио сам од тога, ако већ неће да иду заједно са нама у борбу, да нас барем не нападају. Јер, њемачке трупе су широким фронтом надирале према Ужицу.

„Док сам још био на тим разговорима, они су мени припремили клопку. Ја сам нешто слично и претпостављао. Ту сам имао око тридесет партизана у два камиона. Иако су сви били до зуба наоружани пушкомитраљезима и машинкама, ипак је то само тридесетак људи. А тамо, у Брајићима, било је мноштво четника. Ужичка Пожега је била у рукама четника. Тамо су нам . . . убили команданта Првог шумадијског партизанског одред Милана Благојевића.

„Кад смо се враћали и стигли до моста код Ужичке Пожеге, тамо су нас дочекали неки четници и жандарми са узвиком: „Стој!“.“

Ми смо стали. Онда су нам рекли да не можемо преко моста, да морамо ићи натраг, јер нема одобрења од пуковника. Вратили смо се у касарну која је била пуна четника, брадатих и до зуба наоружаних. И сада ми тамо чекамо, а не знамо шта и кога чекамо. Ја сам се још више разљутио и хтио сам да изађем и протестирам. Утом је Жујовић искочио из кола и рекао: „ЈБуди, шта радите? Па ми се управо враћамо од пуковника Драже са којим смо се споразумјели. Гдје вам је командант, нека дође“. И послѣ једно пола сата долази један мајор, извињава се. Рекао је: „Извините господине, имао сам дуги разговор са пуковником, све је у реду, можете кренути“. А шта је било посриједи? Они су у међувремену размислили мост да бисмо могли проћи.“

На линији својих злочиначких испада према партизанима, четници у Пожеги касно увече 27. октобра скидају с воза команданта Првог шумадијског одреда Милана Благојевића, који се враћао из Ужица са саветовања у Врховном штабу. Четници су га прегукли, а потом стрелјали у оближњем селу Глумчу. Милан Благојевић учествовао је у шпанском грађанском рату и имао је чин поручника шпанске републиканске војске. Овај гнусни злочин био је повод нових тешкоћа у партизанско-четничким односима.

Четнички план о уништењу партизанских одреда и напад на Ужице и Врховни штаб

Четничка организација Драже Михаиловића у другој половини октобра била је врло активна у насилном мобилисању сељака и активних и резервних официра старе југословенске војске, као и у мерама да се наоружа. Дража Михаиловић донео је чврсте закључке да треба да уништи снаге народноослободилачког покрета, на шта је утицало и присуство представника југословенске емигрантске владе и британске команде Блиског истока, који су прегнели захтев о заштити политичких позиција старог друштвеног поретка у Југославији. Уништењем партизанских одреда, Дража Михаиловић би се представио код западних савезника као једини представник ослободилачке борбе у Југославији. Он је већ све успехе партизана у борбама с непријатељем приписивао себи у лажним извештајима које је слао савезничким владама и командама.

Остварујући своје војно-политичке циљеве, Дража Михаиловић већ је имао споразум с Недићем о заједничкој активности у циљу уништења јединица народноослободилачког покрета. Стога је Дража Михаиловић сматрао да је дошао моменат да се коначно обрачуна са партизанским одредима и издао је заповест за општи напад на партизане. У прилог његове политике уништења бораца народноослободилачког покрета ишла је чињеница да су Немци са фронтана довели у Србију велике оперативне снаге и поставили их према слободној територији, циљајући у првом реду на уништење жаришта ослободилачке борбе, које је било у западној Србији.

Главни циљ четничког напада било је Ужице и Врховни штаб народноослободилачких партизанских одреда. План је предвиђао заокружење Ужица са свих главних праваца четничким снагама од преко 3.000 људи. Једна четничка група требало је да нападне град од правца Златибора, друга путем од правца Вишеграда, трећа са севера ваљевским путем и четврта са истока од правца Пожеге. Четници су очекивали да ће овакав концентрични напад сломити партизанску одбрану Ужица и уништити је. Међутим, одбрана града је предузела благовремено интервенцију против четничких група које су се кретале у правцу Ужица, и тиме је избегла присуство и напад масе четника са сва четири правца.

Напад на Ужице требало је да почне ноћу између 1. и 2. новембра. На положајима у Карану и у Лужничкој долини, северно од Ужица, партизанске снаге дочекале су и сломиле надирање четника. У борби је погинуло 70 четника и око 30 заробљено. Истовремено, предузете су мере да се осујети напад јужне, златиборске четничке групе, и источне, од правца Вишеграда. Представници команде места у Чајетини и други партизански руководиоци благовремено су стигли у села у којима се спремао оружани четнички поход на Ужице. Сељацима су објаснили четничке братоубилачке намере. Ова интервенција је успела, и златиборска група, као и група која је требало да дође са запада преко села Биоске, одустале су од напада.

Једино је остала пожешка четничка група, која је дошла пред Ужице. На брегу Трешњица, три километра источно од града, у оштром и крвавом сукобу са четницима, чете Ужичког и Чачанског партизанског одреда и Рударска чета Копачничког одреда успеле су да до ногу потуку четнике и да их одбију наневши им велике губитке.

После разбијања четника на Трешњици, продужено је гоњење све до Пожеге.

Партизански напад на Пожегу отпочео је рано изјутра 3. новембра. Четници су је упорно бранили. Развила се тешка борба. Поред ужичких јединица у борби пред Пожегом учествовао је и Драгачевски батаљон Чачанског одреда. Борбе су трајале до око три часа по подне, када су партизанске снаге ушле у град. Четници су имали велике губитке, док су партизани имали око 30 мртвих. Међу погинулима био је и командант Драгачевског батаљона Богдан Капелан и командир Друге чете Драгачевског батаљона Ратко Парезановић. Погинуо је и Миладин Поповић, који је био именован за заменика команданта Ужичког батаљона. У пожешкој операцији командовао је и Другом пожешком четом. То су били тешки губици народноослободилачког покрета.

После ослобођења Пожеге, партизанске снаге продужиле су гоњење четника који су се повлачили у правцу села Добриње и Равне горе.

Тог истог дана, 3. новембра, стигао је у Ужице представник штаба Драже Михаиловића и тражио обуставу непријатељстава. Врховни штаб са другом Титом на челу још једанпут је поднео

жртве за партизанско-четничку сарадњу. Представници четника пристали су на образовање једне мешовите комисије која би испитала сукоб, и кривце узела на одговорност. Партизанским јединицама на ужичком терену наређено је, после тога, обустављање даљег гоњења разбијених четничких делова. О покушајима да се са четницима постигне споразум друг Тито је рекао: „Зашто смо ми тако упорно и стрпљиво настојали да дође до споразума са четницима за заједничку борбу против окупатора? Зар су код нас у то вријеме постојале илузије о томе да ће они на концу пристати на такву сарадњу? Разумије се да код нас о томе није било никаквих илузија. Али смо баш зато настојали да их пред народом раскринкамо, да откријемо пред народом њихово издајничко, антинародно држање”.

Јаворски четници, у време када је предузета општа акција на партизанске снаге, предложили су 1. новембра у Ивањици састанак са представницима партизанске команде. На Палиборачком гробу, код Ивањице, одржан је састанак на коме је партизанску команду представљао Стеван Чоловић са два друга. Четнички официри предложили су да се обуставе непријатељства, па се Моравичка и Ариљска партизанска чета могу повући из Ивањице на фронт. Четници ће, изјављивали су, обезбеђивати ред и мир у овом крају-

Међутим, већ исте ноћи, само шест часова после постигнутог споразума, четници су извршили мучки напад на Ивањицу. Неколико четничких јуриша је одбијено. Борба се водила око многих кућа. У једном тренутку Стеван Чоловић командовао је јуришем. Са ариљском четом, налазећи се на њеном челу, успео је да раскине четнички обруч. Четници су имали 45 мртвих. Из Ариљске чете погинуло је 13 бораца, а из Моравичке 4. Међу погинулим борцима Ариљске чете био је и Стеван Чоловић. Тада команду над партизанским снагама у Ивањици прима Ратко Софијанић. Борба се наставила и сутрадан. Увече су се четници повукли, увиђајући да не могу да постигну успех.

Без обзира на захтев о обустави непријатељстава, четничка команда сматрала је да ће једним новим ударом моћи да сломи партизанску одбрану Ужица исцрпено дуготрајним борбама. Дража Михаиловић је наредио команданту церских четника, капетану Драгославу Рачићу, који се повукао са подринског бојишта, да са групом од близу 1.500 четника, којом је он командовао, изврши нови напад на Ужице.

Борци Ужичког одреда створили су фронт одбране Ужица пред надирањем Рачићевих четника у село Карану, где се 8. новембра водила крвава борба. Четници су били сломљени и разбијени. Гоњени су 9. новембра, када су партизанске снаге ушле у Косјерић и село Ражану, у јужном подножју Маљена. Четници су имали огромне губитке. Њихови преживели делови, деморалисани, повукли су се ка планини Повлену и Равној гори. И партизани су имали знатних губитака.

Пошто нису могли отвореним нападима да сломи партизанске снаге, четници су приступили терору над ухваћеним борцима

и присталицама народноослободилачког покрета. Четнички колаши тако су у Косјерићу ухватили групу присталица покрета, и на зверски начин, после мучења, све их побили. Њихови лешеви били су унакажени.

Четници разбијају опсаду Краљева и нападају Чачак и Горњи Милановац

Већ крајем октобра, у периоду пуних операција на Краљеву, Чачански партизански одред био је принуђен да издвоји део свог Драгачевског батаљона и упути на територију ужичког округа, који су угрожавали четници. Исто тако, биле су упућене и две чачанске чете. Свима овим јединицама у Ужицу дати су борбени задаци.

Борци Таковског батаљона Чачанског одреда налазили су се такође делимично на територији ужичког округа, ангажовани у обезбеђењу територије од четничких напада. Ти покрети јединица вршени су на основу програма кооперације партизанских снага на местима која је непријатељ угрожавао.

Одлука штаба Драже Михаиловића о четничком нападу на партизане и уништењу партизанских одреда, стигла је у Оперативни штаб опсаде Краљева ноћу између 1. и 2. новембра. Четничком представнику у Оперативном штабу, мајору Ђурићу, Дража Михаиловић наређивао је да прекине даље операције против Немаца, да извуче четничке јединице из фронта опсаде, а артилерију и тенкове да заплени и удаљи са фронта.

У Оперативном штабу дошло је до тешке ситуације. Представник партизана Ратко Митровић скренуо је пажњу мајору Ђурићу на судбоносност историјских тренутака и моралну одговорност пред српским народом због уништења фронта према непријатељу и изазивања братоубилачког рата.

Ђурић се поколебао, и одлучио да одмах отпутује на Равну гору да би се разјаснила ситуација и да би добио накнадна обавештења. Међутим, у штабу Драже Михаиловића њему је поновљено наређење и позван је да по њему поступи.

У одсуству Ђурића, у Оперативном штабу опсаде Краљева, другом четничком представнику, капетану Јовану Дероку, поновљено је наређење које је већ било саопштено Ђурићу. Оно му је достављено на француском језику. Четнички командант Чачка, капетан Богдан Марјановић, такође је добио од Драже Михаиловића наређење. У њему је, између осталог, писало: „Настојте да што пре овладате Чачком и капетану Дероку пренесите потврдно за ово. Капетан Дерок треба са две трећине свога људства и топовима и борним колима скинутим са положаја код Краљева, да одмах овлада Чачком. Са једном трећином да обезбеди правац према Рашкој и правац Краљево — Чачак прелазећи у најупорнију одбрану наређеним правцима“. Четници су напустили опсаду Краљева ноћу између 3. и 4. новембра.

У данима између 3. и 5. новембра, док је Дража Михаиловић од Врховног штаба у Ужицу тражио обуставу непријатељстава због слома његових снага, на сектору Краљева, по његовим изричитим наредбама, извршен је напад на посаду топова и партизанског тенка. Са запленим партизанским наоружањем, четници су се са напуштеног фронта код Краљева упутили левом и десном обалом Мораве на Чачак.

Врховни штаб из Ужица наредио је штабу Чачанског партизанског одреда да јединице одреда хитно повуче са краљевачког фронта у Чачак, ради одбране града. У опсади Краљева задржане су само снаге Краљевачког и Копаоничког одреда.

Трнавски батаљон усиљеним маршом кретао се у Чачак путем Краљево — Слатина — Чачак, док је ЈБубићи батаљон ишао левом обалом Западне Мораве, путем Краљево — Мрчајевци — Чачак. Трнавски батаљон је успут имао неколико сукоба са четницима. Партизанске борце четници су сачекивали у заседама и отварали ватру. Партизани су све ове заседе уништили и према предвиђеном плану доспели у Чачак.

ЈБубићи батаљон у Мрчајевцима наишао је на јаке четничке снаге, које су се потом повукле на положај Коњевићи — Ракова — Прељина непосредно пред Чачком.

Милиција у Чачку, под командом Раденка Мандића, добила је наређење да разоружа све четничке снаге у граду и четничку милицију.

Четници су, заокружавајући Чачак, најјаче снаге концентрисали на јужној страни града, у близини артилеријске касарне старе југословенске војске, а северно од града, у љубићком крају, код Коњевића и Прељине.

Штаб одреда чинио је велике напоре да избегне братоубилачку борбу. Упућивао је једну делегацију угледних грађана, припадника разних старих политичких партија, на Равну гору у штаб Драже Михаиловића. Грађани су апеловали да се повуче наређење о нападу на Чачак и избегне братоубилачки рат док непријатељ спрема офанзиву против слободне територије Дража Михаиловић и чланови његовог штаба с презрењем су примили молбе грађана који су говорили у име становника града.

Командант Чачанског одреда, Момчило Радосављевић, са још неколико представника одреда, отишао је у артилеријску касарну у Чачку, где се налазила четничка команда, да би повео преговоре о избегавању оружаног сукоба. Међутим, четници су команданта одреда и остале представнике задржали као заробљенике. Партизани су, реагујући на такав поступак четника, похватили више четничких старешина. Потом су заробљеници измењани, и тако је командант одреда ослобођен.

На дан 6. новембра четници су поставили ултиматум, захтевајући да им се град преда 7. новембра најкасније до 16,30 часова. У противном, биће бомбардован.

Пред таквим захтевом четника, грађанство Чачка организује 6. новембра велику поворку са транспарентима на којима је писало: „Нећемо братоубилачки рат“, „Ми, жене, мајке и сестре, тра-

жимо обуетаву братоубилачке борбе", и слично, и упућује се у правцу артилеријске касарне, где се налазио четнички штаб. Као одговор, четници су прво претили грађанима а потом пуцали преко глава жена деце и старца који су се налазили у овој поворци.

Под командом капетана Јована Дерока четничке снаге на љубићкој страни заузеле су положаје и припремиле артилерију за напад.

Чачак су браниле јединице Трнавског и Љубићког батаљона појачане деловима Шумадијског одреда. Једна чета Таковског батаљона, која се враћала из борби са четницима код Ариља, такође је упућена у Чачак.

Када је у 16,30 часова 7. новембра истицао рок четничког ултиматума о предаји града, са јужне стране извршен је оштар четнички напад, у коме је садејствовала и заплењена тенковска чета. На прилазима Чачку од правца Ужица, Драгачева и Краљева водила се оштра борба. У одбрани града, поред бораца, учествовали су милиција и радничке јединице формиране у свим радионицама које су радиле за фронт. Партизани су успели да преотму од четника тенкове и да их одмах употребе у борби. Губљењем тенкова и артилерије четници су били ослабљени, али борба је трајала све до три часа после поноћи 8. новембра.

Разбијени, четници су се повукли у Драгачево.

После борби у Чачку борци Љубићког батаљона напали су четнике код Прељине и Коњевића. У борби је погинуо и четнички командант сектора, артилеријски капетан друге класе Дерок. Љубићки партизани освојили су топове.

У току осмог новембра разбијена је и једна четничка група која се налазила око пет километара западно од града, у селу Парменцу. Део ове групе повлачио ее према Равној гори, заједно са четницима разбијеним у љубићком крају. У борбама око Чачка заробљено је око 400 четника.

Припремање четничког напада на Горњи Милановац било је у стилу подмуклих четничких поступака. На дан 2. новембра, док се водила огорчена борба на Трешњици код Ужица, у селу Прањанима, у близини Равне горе, одржан је заједнички збор четника и партизана на коме су говорили један од четничких команданата, мајор Миодраг Палошевић, и комесар Треће чете Таковског батаљона Радисав Недељковић. На збору се манифестовала сагласност за заједничку борбу против окупатора. Али, већ исто вече, четници су ухватили два борца Треће чете Таковског батаљона, спровели их на Равну гору и тамо убили. Четници су напали и ухватили и Драгишу Николића, члана Среског комитета Горњег Милановца.

Партизани су 7. новембра у Горњем Милановцу прослављали годишњицу октобарске револуције. На тргу одржан је велики збор, а увече је приређена академија. Истовремено и четници су заказали свој збор и на њему заклели своје војнике на верност краљу. Поред милановачких четника, ту се нашла и већа група четника из Груже.

Истог тог дана у Горњи Милановац стигли су и борци Трећег батаљона Шумадијског одреда који су били на пролазу за Ужице. У Милановцу су се задржали ради одмора. Сместили су се у зграду болнице да би преноћили.

Борци Шумадијског одреда нису предузели мере обезбеђења.

Међутим, нешто после пола ноћи, јака група четника блокирала је зграду болнице и напала партизанску јединицу Шумадијског одреда. Како су их изненадили на спавању, четници су успели, поеле двочасовног пушкарања, да заробе већи број партизанских бораца.

Поред Шумадинаца, ту је била и група бораца Прве чете Таковског батаљона.

Заробљене партизане четници су разоружали и спровели на Равну гору. Доцније, четнички командант Јован Шкава, са знањем четничког штаба Драже Михаиловића, предао је Немцима заробљене партизане, и они су у Ваљеву стрељани.

Друга четничка група покушала је исте ноћи у Горњем Милановцу напад и на Трећу чету Таковског батаљона. Али у томе није успела. Борци су били опрезни, дали су четницима отпор, разбили их и извршили противнапад.

С обзиром на присуство већег броја четничких снага у Горњем Милановцу, Трећа чета упутила се у село Бело Поље и придружила Другој чети Таковског батаљона, која је ту држала положаје пред Немцима. Због настале ситуације, Друга и Трећа чета Таковског батаљона потом су се упутиле из Белог Поља у Горњи Милановац. Чете су водиле дводневне борбе са четницима на терену села око Горњег Милановца.

Тих дана стигла је пред Милановац, враћајући се из борбе са четницима на територији ужичког округа, и Прва чета Таковског батаљона, као и делови ЈБубићког батаљона, па су заједнички извршили концентричан напад на четнике, који су дали слабији отпор и повукли се.

Поновни улазак партизана у Милановац био је 11. новембра. Протерани четници и из Горњег Милановца, као и из осталих места, повлачили су се ка Равној гори.

Другом половином октобра на Рудник је стигла једна група од око 30 добро наоружаних четника. Њихов циљ био је да униште партизанску команду места на Руднику. Међутим, пошто нису успели у плану, отишли су у правцу Белановице, где су их колубарски партизански борци у сукобу уништили.

Сукоб у Драгачеву између четника и партизана био је после повлачења четника из околине Чачка. Драгачевски борци налазили су се на фронтима у непрекидним борбама против Немаца и четника, па је у Гучи, седишту Драгачева, била само једна слабија посада од око 30 бораца са командом места и позадинским радницима. Још кад је вршен напад на Чачак, наређено је командиру једне четничке групе у селу Грабу, Гвоздену Шипетићу, да нападне Гучу. Али он је то одбио изјављујући да неће да ратује против партизана. Због тога је доцније убијен.

Неке групе четника које су се повлачиле и покушале напад на Гучу, партизанска посадна јединица разоружала је. Међу њима био је и капетан Богдан Марјановић, четнички командант Чачка. После хватања он је спроведен у Ужице.

И на терену Драгачева дошло је до неколико сукоба између четничких група и партизана, после чега су четници спремили масован напад на Гучу. И заиста, у зору 19. новембра, упали су изненада у ову варошицу. Било их је око 400. Заробили су изненадним препадом команданта места Радомира Прелића и члана Окружног комитета Милана Јанковића — Бату, који је био стигао у Драгачево због политичких задатака, пошто је у Окружном комитету Чачка био одређен за рад у Драгачеву. Партизански борци су се забарикадирали у згради основне школе и четницима дали јак отпор, иако су били далеко малобројнији од нападача. Одбијено је неколико шихових јуриша у току борбе, која је трајала преко целог дана. Пред вече, четници су напустили Гучу. Собом су повели Јанковића и Прелића. На месту Венац, код села Лисе, четници су Бату Јанковића и Прелића зверски мучили и на свиреп начин погубили ноћу између 24. и 25. новембра.

Један од четничких кољаша причао је да је Бата Јанковић, док су га мучили, као одговор на њихово зверство, викао: „Живела Комунистичка партија! Живео Совјетски Савез! Доле издајници!“ Када је погубљен имао је 22 године и био је студент медицине. У једном биографском тексту о Бати Јанковићу, Петар Стамболић пише: „... Није било времена да се испоље све његове способности . . . Али у тих неколико година борбе било је концентрисано много оног револуционарног рада из којег се састојала припрема и остварење наше револуције. Септембра 1941. године птисао је својој мајци: „Тешка су времена. Колико ће се нас живих скупити иза овога, неизвесно је, али да ћемо с поносом говорити једни о другима, изгледа да је сигурно“.

План о концентрацији четника у Лиси, у Драгачеву, израдио је Машан Ђуровић, где је дошао са групом ибарских четника с циљем да угрози ослобођену територију Драгачева и да са ње потисне партизане. Његова је замисао напад на Гучу, када су заробљени Милан Јанковић — Бата и Радомир Прелић. По његовој одлуци они су убијени после страхвитог мучења.

После разбијања четника на свима местима где су покушали да потисну партизанске снаге, продужено је гоњење четничких делова према Равној гори. За ту операцију Чачански одред формирао је посебну ударну групу, која је енергичним интервенцијама разбијала и разоружавала четничке снаге. У овом гоњењу четника учествовале су и снаге Ужичког и Шумадијског одреда.

Састанак Драже Михаиловића са Немцима у селу Дивцима код Ваљева; четници предају Немцима 365 заробљених партизана

У четничком штабу на Равној гори, окруженој са свих страна партизанским снагама, долази до праве панике. Дража Миха-

иловић је приправан на бекство и уништава и закопава поверљиву архиву. Мисао о бекству са Равне горе последица је пораза његових снага. У тражењу излаза из пораза, поеле неуспелог покушаја уништења партизанских одреда, Дража Михаиловић преко својих представника убрзава обављање разговора са Немцима око наоружања, слободног кретања и стварања такозване ничије земље у Србији. Обавештајци штаба командујућег генерала у Србији понешто му стављају у изглед. Михаиловић очекује да ће уз немачку помоћ успети да уништи партизана, док истовремено води политику тактизирања и тобожњег споразумевања са Врховним штабом народноослободилачких партизанских одреда.

Негде око 10. новембра Дража Михаиловић неетаје са Равне горе. Немачка документа и послератни мемоарски текстови четничких функционера избеглих у иностранство осветљавају тај његов загонетни пут (Јован Марјановић).

Доста раније, четничка организација Драже Михаиловића формирала је у Београду свој обавештајни пункт у коме је пуковник старе југословенске војске Бранислав Пантић био човек веза обавештајног карактера са председником квислиншке владе Миланом Недићем. Али не само са њим. Пантић је, као представник Драже Михаиловића, одржавао везе и са немачком војном обавештајном службом, абвером, преко обавештајног капетана ове службе др Јозефа Матла, специјално задуженог за праћење рада четничке организације.

У штабу Драже Михаиловића још у месецу октобру било је уверење да би требало одржати састанак са Немцима, односно са овлашћеним представницима командујућег генерала у окупираној Србији. У игри комбинација Драже Михаиловића то би било целисходно решење како за сопствено самоодржавање, тако и за уништење партизана и народноослободилачког покрета, иако његови четници у октобру заједно са партизанима, истина с мањим снагама, ратују на неколико страна (у опсади Краљева, у опсади Ваљева, у области Цера).

Познато је да је то његово учешће у ратним операцијама било под притиском борбеног расположења народа, а и због његових намера да се представи као борац против страног завојевача у циљу стицања популарности и лакшег спровођења своје политике уништења партизанских одреда.

У комбинацијама команде четничке организације Драже Михаиловића, договор са немачким окупатором могао је да донесе и наоружање, поред поштеде од напада и немачко-четничке сарадње у борби против партизана. Дража Михаиловић је пренебрегавао околност што тиме јавно постаје немачки савезник у уништењу народноослободилачког покрета. Војно-политичке последице дале би му могућности за несметано „чекање момента" па да се појави као ослободилац када се ствар Немаца сврши на светским фронтима. По томе, Југославија, односно Србија, истина не би Немцима давала отпор, али зато не би имала ни политичке проблемеме са Комунистичком партијом за којом су пошле устаничке и револуционарне масе. У четничким јединицама у Србији 1941.

године било је четири пута мање људи него што је се налазило у партизанским одредима.

Са том темом на дневном реду: контакти, договори и тражење оружја и муниције од немачког окупатора, Дража Михаиловић одржава у Струганику саветовање са својим штабом, коме присуствује и његов обавештајац, пуковник Бранислав Пантић. Саветовање је одржано још у октобру. Одлуку о преговорима са Немцима предложио је лично Дража Михаиловић, и она је на овом саветовању усвојена. Елементи програма, о коме ће се водити разговори са Немцима, а за које је овлашћен пуковник Пантић, идеолошки се заснивају на оријентацији четника „за борбу против комунизма“. Пошто је то и интерес Немаца, од њих се може очекивати помоћ. Четници су приправни на пуну сарадњу у борбама које немачке трупе воде против партизанских одреда. У писму упућеном Немцима, на основу одлуке у Струганику о разговорима и сарадњи са њима, Дража Михаиловић тражи као помоћ 20.000 пушака, 200 митраљеза, 2.000 пушкомитраљеза, 100 лаких бацача, 100.000 ручних бомби, одговарајући број пушчаних и митраљеских метака и бомби за бацаче, као и 20.000 униформи и 20.000 пари обуће.

Немцима за те услуге гарантује се у Србији ред и мир, с тим што би њихови гарнизони остали само у Београду и Нишу. Гарантује се безбедност свих комуникација и објеката који служе Немцима. (Ове понуде подсећају на обавезе из „тројног пакта“ који је био потписан у Бечу 25. марта 1941. године, а против кога је, само два дана доцније, 27. марта, избио пуч и однео са „тројним пактом“ и владу Драгише Цветковића — др Владимира Мачека и кнеза-намесника Павла Карађорђевића).

Карактеристично је да Дража Михаиловић ово нуди Немцима када је био представник емигрантске владе у Југославији и када је са њом имао успостављене везе, као и са енглеском службом. У то време код њега се налазила југословенско-британска мисија, мајори Остојић и Лалатовић и капетан Хадсон.

Главни Михаиловићев посредник код Немаца, пуковник Пантић, већ је у октобру почео разговор са својом везом, абверовцем капетаном др Матлом. Предао му је четничке захтеве, али је о томе обавестио и Милана Недића, с којим је Михаиловић већ имао постигнут споразум о заједничкој борби против партизана. Међутим, др Турнер, шеф управног окупационог штаба у Србији, дознавши од Недића за припремање немачко-четничког споразума, тражи да се са Дражом Михаиловићем не воде разговори и да се са њим не успоставља никакав однос. Али немачка војна обавештајна служба је за контакт са Михаиловићем и у највећој тајности предузима припреме за одржавање састанка. Капетан др Матл гарантује Дражи Михаиловићу пуну безбедност. Придајући важност састанку са Михаиловићем, овај абверов обавештајац, према немачким изворима, гарантује безбедност Михаиловићу својим животом, и изјављује да ће се убити ако га немачка полиција ухапси, циљајући вероватно на др Турнера.

Тако долази до састанка у селу Дивци. Већ је скоро полови-на новембра, време када је Михаиловић био сатеран на Равну го-ру после напада на партизанае, и када је одржавао везе са Врхов-ним штабом народноослободилачких партизанских одреда траже-ћи да се заустави напредовање партизана ка самој Равној гори, од кога је претило уништење и њему и његовом штабу. Међу-тим, опасност у којој су се четници нашли није била непосредан повод да Михаиловић тражи састанак са Немцима. Састанак је био планиран доета раније, и био један од фактора његове борбе против партизанских одреда.

Дивци, село које су одредили Немци за састанак са четнич-ким вођом Дражом Михаиловићем, налази се на прузи узаног ко-лосека Београд — Лајковац — Ваљево, десетину километара се-вероисточно од Ваљева. О месту састанка Михаиловић је благо-временно обавештен.

Када је одржан овај немачко-четнички састанак у Дивцима?

Разни извори дају доста несигурне и противуречне податке. У њима се говори о различитим датумима. Ми узимамо као нај-веродостојнији онај који је војни тужилац Милош Минић утвр-дио у својој оптужници, и који је суд усвојио на суђењу Дражи Михаиловићу у Топчидеру 1946. године.

То је ноћ између 13. и 14. новембра, управо позни часови но-ћи 13. новембра. Војни тужилац Минић констатује да је „непобит-но установљено да је тај састанак био у ноћи између 13. и 14. но-вембра 1941.“ Неколико сведока на суђењу изјављује да је сас-танак у Дивцима, био 13. новембра. Томе иде у прилог и чињени-ца да је те ноћи, између 13. и 14. новембра, четнички војвода Јо-ван Шкаковић — Шкава, предао на превару заробљених 365 пар-тизана Немцима као четнички доказ да организација Драже Ми-хаиловића ради на уништењу народноослободилачких партизан-ских бораца. Датум те предаје заробљених партизана Немцима, ноћ између 13. и 14. новембра, такође је на суду потврђен.

На дан 13. новембра у један час поподне из Београда је кре-нула специјална композиција воза са немачком делегацијом за преговоре са четницима. Са Немцима путује и пуковник Бранис-лав Пантић. Воз је стигао у Дивце у четири часа поподне.

Дража Михаиловић путовао је са немачким документом у цепу којим је гарантована његова безбедност. Ову немачку га-ранцију добио је преко пуковника Пантића.

То су били дани када се Михаиловић изгубио са Равне горе.

Већ је била ноћ када је 13. новембра Дража Михаиловић, у пратњи мајора Александра Мишића и капетана друге класе Не-нада Митровића, који је иначе формацијски био на пословима обавештајне службе у београдској четничкој организацији, сти-гао до порушеног моста на Колубари испред Диваца. Код моста, на десној обали Колубаре, Михаиловића и његове пратиоце саче-као је пуковник Пантић. Са њим су била два наоружана немач-ка подофицира, неки А. Шварц и Филдер. Њихов задатак био је да чувају Михаиловића и да му пруже сваку заштиту.

Када је Михаиловић прешао Колубару, на левој обали, крај моста, дочекао га је капетан др Матл.

Одатле до села превезли су се аутомобилима.

Дивце је осигуравао ојачан немачки митраљески вод под пуном спремом и с појачаним наоружањем.

Аутомобил са Михаиловићем у Дивцима зауставио се пред самим улазним вратима у кафану Даринке Марић — Поповић. Цео простор је био опкољен немачким војницима у строгој приправности. Стражари су се налазили свуда око кафане, у дворишту и по помоћним просторијама. Поред мотоциклиста на друму пред кафаном била су и борна кола.

За овај састанак кафана је била уређена. По мрклој ноћи, после девет часова, у кафану је ушао Дража Михаиловић са члановим своје делегације. Унутра су их очекивали чланови немачке делегације и група других немачких официра и подофицира којих је укупно било око дванаест.

Поседали су за један дугачки кафански сто. Поред Драже Михаиловића, лево од њега, сели су Александар Мишић и пуковник Бранислав Пантић, а десно капетан Ненад Митровић. Према Михаиловићу седели су чланови немачке делегације, пуковник Когард, начелник штаба командујућег генерала Србије Бемеа, саветник др Георг Кисел и капетан др Јозеф Матл.

Дража Михаиловић и Александар Мишић држали су у цеповима одшрафљене бомбе.

Када је састанак отпочео, пуковник Когард прочитао је изјаву. У њој стоји да немачки заповедник Србије сумња у поузданост Драже Михаиловића. Због тога од Драже Михаиловића тражи да са својим јединицама безусловно капитулира.

Михаиловић је био изненађен оваквим обртом, пошто му је у току припрема за овај састанак обећавано да ће на састанку бити речи о пружању помоћи четницима у оружју, муницији и другој спремности за заједничку борбу против партизанских одреда. У свом говору третирао је комунисте као непријатеље и мотивисао тражење помоћи за борбу против њих. Изјављује да је са комунистима у сукобу, а да је својим јединицама издао наређење да Немце не нападају.

На то је пуковник Когард изјавио да се не може Дражи Михаиловићу веровати. Зашто он не поступи као Недић, Љотић и Пећанац, и зашто не стане отворено на страну Немаца већ чак против њих води борбу.

Дража Михаиловић брани се од приговора да његови одреди воде борбу против немачких јединица. Међутим, немачки делегати показују му снимке унакажених немачких војника у шумадијском селу Љуљаци.

Михаиловић за то оптужује комунисте.

Немци остају при изјави да је то дело четника. Траже одговор на захтев о капитулацији.

Дража Михаиловић изјављује да се не може изјаснити о захтеву док не ступи у везу са својим штабом и својим потчињеним командантима.

Било је око 22,30 часова ноћу. Састанак је био завршен. Излазећи из кафане, изненађени обртом, четници су ћутали. Само је Александар Мишић шапнуо пуковнику Браниславу Пантићу:

— Ама, Брано, шта би ово?

— Не знам! Овоме се нисам надао!

Са својом немачком пратњом Михаиловић се вратио до порушеног моста на Колубари, где га је чекала група наоружаних четника која га је дотле била и допратила. Немачки делегати су се у току ноћи специјалним возом вратили у Београд. Др Матл је рекао да је обртом и сам био изненађен и да се „нешто морало десити“.

Вероватно да су разлози за обрт у понашању Немаца били у накнадним инструкцијама из Берлина базираним на тада војним успесима вермахта.

Тих дана четници Драже Михаиловића врше нападе на партизанске снаге и на територији ваљевског округа. Четници су 3. новембра код Мионице заробили 15 партизана, међу којима и чланове Окружног комитета Ваљева Милована — Мићу Радојевића и Жикку Гајића, који су се у том крају налазили на партијском раду. Са њима је заробљен и командант места у Мионици. Све њих четници су одвели на Равну гору и прикључили групи партизана заробљених на превару у Горњем Милановцу и у другим местима. Укупно у четничким рукама било је близу 400 партизана и грађана који су припадали народноослободилачком покрету. Они су били варварски малтретирани. Заробљени су и хватани у периоду општег четничког напада на партизане на ослобођеној територији. Четници су тада били у уверењу да ће у једном налету партизане уништити и тиме угушити устанак.

Заробљавање партизана, хватање група и појединаца на превару било је саставни део мучког напада на партизанске одреде. Они су спровођени на Равну гору. Некима је ту суђено, неки су и стрељани на месту Дренов врх и у Брајићима крај саме Равне горе.

Око 10. новембра одлука о суђењу партизанима на Равној гори промењена је. Штаб Драже Михаиловића наредио је да се 365 заробљених партизана под стражом спроведе са Равне горе. Опколело их је 120 до 150 наоружаних четника. Спровели су их у Мионицу, а одатле у место Маркова Црква. Ту су предати Пећанчевом, а потом Михаиловићевом четовођи Јовану Шкаковићу — Шкави, самозваном војводи колубарском. Та предаја Шкави извршена је 13. новембра увече око седам часова. По изјави спроводника са Равне горе предаја заробљених партизана четовођи Шкави извршена је по наређењу четничке врховне команде.

Опоколивш их својим четницима, Шкава им је рекао да у Марковој Цркви немају услова за преноћиште, па ће их спровести у село Словац, удаљено свега нешто преко једног километра, где се налазе, по његовој изјави, Недићеве јединице српске страже којима ће их он предати и које ће се о њима старати. „Срби смо!“, рекао је Шкава.

Словац је у близини села Диваца, у коме су у једној сеоској кафани те вечери биле извршене припреме за одржавање састанка Немаца са Дражом Михаиловићем.

Спроведени у Словац, заробљени партизани одједанпут су се нашли опкољени немачким војницима. Уз гласне повике они су их тукли кундацима и ударили ногама.

Поред пешачког наоружања Немци су у Словцу имали и две батерије топова.

У току ноћи Немци су партизане транспортовали са двадесет камиона у Ваљево. Заједно са немачким пратиоцима у камионима су се налазили и четници са својим четовођом Јованом Шкавом. У Ваљево су затворени у магацин трговца Драгића Тадића, одакле су 27. новембра изведени на пољану Крушик, на самој периферији града, и стрељани. Кад су доведени на губилиште, масовне раке су већ биле ископане. За време стрељања Крушик су обезбеђивали недићевци и четници Јована Шкаве. Само мањи број из ове групе заробљених партизана упућен је у логоре. Неколико их је преживело и логорске патње остајући као сведоци четничких недела и њихове сарадње са немачким окупатором. Неколико партизана успело је да побегне.

Стрељање је извршено два дана пошто су снаге 342. немачке дивизије, као и остале посадне јединице из Ваљева, прешле у офанзиву против слободне територије западне Србије.

После преговора у Чачку, представници Врховног штаба 20. новембра потписују споразум са четницима

Издајнички поступци Драже Михаиловића нису му сметали да у својој беспомоћности, заокружен партизанским снагама на Равној гори, поново тражи хитне преговоре са Врховним штабом народнослободилачких партизанских одреда и закључење примирја. Врховни штаб још једанпут прихвата предлог четника и издаје наређење за обуставу ватре. И Врховни штаб понудио је поново споразум који би се састојао у ступању четничких снага у борбу против окупатора, као и да се Дража Михаиловић одрекне захтева о стављању партизанских одреда под команду његових официра, док би се о свима питањима јединственог оперативног војног руковођења, и о другим текућим проблемима, решавало споразумно после успостављања мира. Сем тога, да се образује заједничка комисија која би испитала све извршене злочине, а кривци да се узму на одговорност. Најзад, да се одмах образује комисија за коначне преговоре о споразуму.

Ови услови нису прихватани у штабу Драже Михаиловића. Али, пошто је тада за четнике, у ситуацији у којој су се нашли, једини излаз био у започињању преговора, то су они изјавили да пристају на услове за овакав споразум.

За вођење ових преговора одређен је Чачак. Четнички штаб Драже Михаиловића упутио је 18. новембра своје представнике,

мајоре Радослава Ђурића и Мирка Лалатовића, док су представници Врховног штаба били Александар Ранковић, Иво Лола Рибар и Петар Стамболић. (На овим преговорима речено је да се Ранковић зове Јован Стојановић, а Лола Рибар Павловић, док је Петар Стамболић био под својим правим именом пошто је био познат у Чачку).

На преговорима представници четника поновили су захтев да се, према саопштењу емигрантске владе, све снаге ставе под команду Драже Михаиловића. Али на томе су разговори прекинути.

Међутим, сутрадан, 19. новембра, Дража Михаиловић поручује мајору Ђурићу да по сваку цену постигне споразум с партизанима. То је, неминовно, диктирао његов рђав војни положај, а и утицај Лондона, који је тада тражио споразумевање између партизана и четника.

Делегације су се 20. новембра поново састале у Чачку, када су представници четничког штаба потписали споразум. Текстуално овај споразум гласи:

„Рађено 20. новембра 1941 г. у Штабу Народноослободилачког партизанског одреда „Доктор Драгиша Мишовић“ у Чачку. Да би се обуставила братоубилачка борба и прекинуло проливање братске крви, и да би се све родољубиве снаге српског народа ујединиле и окренуле против окупатора и народних издајца, делегације Команде четничких одреда југословенске војске и Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије, споразумеле су се у следећем:

1) Да се обуставе сва непријатељства до 12 часова 21. XI текуће године. Све трупе где су се у то време затекле могу остати где су, с тим да не сме бити померања једних према другима. Истога дана у 16 часова састаће се делегације оба штаба ради утврђивања плана и правца повлачења једних и других снага.

2) Обе стране констатују потребу упућивања свих својих снага у борбу против окупатора и народних издајника.

3) Обе стране се обавезују да у моменту престанка непријатељства пусте све заробљенике, изузев оних за које поједине стране имају података да су кривци сукоба или да су учинили неко злочино дело. О томе ће извести писмено другу страну.

4) Ради утврђивања узрока и криваца сукоба и злочинних дела, одредиће се мешовита комисија од по три члана, од којих једно лице мора бити стручно-правно. Комисија почиње свој рад у понедељак 24. XI у 8 часова. Место састанка је Н. И једна и друга страна имају благовремено предати комисији на расположење сав потребан материјал. У спорним случајевима комисија ће консултовати врховне штабове.

5) За расправљање кривица, утсановљених од мешовите комисије, образоваће се мешовити ратни суд од три члана, од којих су по два стручно-правна лица, а по једно војно лице. Суђење има бити јавно. Пресуда је извршна и без призива. Суд ће се саетати на позив мешовите комисије у Чачку.

6) Лица која су добровољно прешла у току борбе, као и доцније, на другу страну, не сматрају се кривим и могу остати тамо где су.

7) Од обуставе непријатељства свака оружана група која би на ма којем сектору дејствовала против ма које одговарајуће стране сматраће се непријатељском, и као таква има се најближим заједничким снагама разоружати.

8) Сарадња у операцијама против непријатеља решаваће се споразумно и сталним контактом представника оба штаба.

9) Ради решавања свих осталих питања, а првенствено оних која су у вези с операцијама, врховни штабови одредиће делегације, а време састанка одредиће се 21. XI текуће године. Делегација ће доћи на састанак са израђеним предлозима о појединим питањима. Овај састанак и донете одлуке биће допуна овог споразума."

Овај споразум ступио је на снагу 21. новембра. Међутим, то је било уочи самог другог дела прве непријатељске офанзиве на слободну територију у Србији. Искидана дотадашњим непријатељствима четника, одбрана слободне територије била је поремећена.

Дража Михаиловић упутио је 22. новембра телеграм избегличкој влади у коме се представља као носилац борбе против Немаца. У том телеграму он на овакав начин говори о завршетку преговора и потписивању споразума: „Успео сам да прекинем братоубилачку борбу коју је изазвала друга страна. У досадашњим борбама против једних и других утрошио скоро сву муницију. Улажем највише напоре да удружим све народне снаге и извршим реорганизацију за одлучну борбу против Немаца. Потребно да најхитније добијем оружје, одело, обућу и остало."

На основу потписаног споразума, непријатељства између четника и партизана престала су. Јединице Чачанског партизанског одреда повучене су са терена операција против четника и упућене на нове задатке. Тако су делови Љубићког и Таковског батаљона, Трећа таковска чета и Трећа љубићка чета, са положаја у Бершићима, после закљученог споразума са четницима, упућене против једне недићевско-љотићевске групе која је заобишла Рудник преко Угриновца и Љутовнице и продирала према Горњем Милановцу. Јединице Драгачевског батаљона, које су биле скоро два месеца у непрекидним борбама против Немаца и четника, из Прањана враћене су у Драгачево и тамо добиле тродневно одсуство.

Снаге Ужичког одреда, због сталних напада четника, биле су развучене на широком простору, без могућности да се брже концентришу. Ужички одред имао је формирану и таквзвану Прањанску групу, у којој је било пет чета предвиђених за одбрану од напада четника југозападно од Равне горе.

Борбе у области Рудника

Недићеве и Љотићеве квислиншке јединице, уз помоћ немачке артилерије, тенкова и авијације, напале су Рудник 20. новембра. То је била једна од уводних борби у други део офанзиве, а с циљем изнуравања партизанских снага и њиховог потискивања на ужи терен централног и јужног дела западне Србије, што значи

од линије Лозница — Ваљево — Љиг — Рудник, до јужних граница чачанског и ужичког округа.

Непријатељске јединице извршиле су напад на варошицу Рудник из два правца, од Белановице и од Тополе. После митраљирања из авиона, варошица и фронт партизанских снага тешко су бомбардовани. На Руднику се налазило неколико јединица из Шумадије повучених са терена због притиска немачких снага. Тако су на Руднику били Други батаљон Првог шумадијског одреда, Други батаљон Космајског одреда, Први батаљон Посавског одреда, Рудничка чета Шумадијског одреда и Пета чета Љубићког батаљона Чачанског одреда, као и делови Таковског батаљона. За руковођење одбраном Рудника формиран је оперативни штаб, у коме су се налазили представници свих присутних партизанских јединица. На челу штаба налазио се Предраг Јевтић, ранији командант Трнавског батаљона.

Изненадни напад немачких авиона избацио је више бораца из партизанског строја. Рањеници су пренесени у једну рударску зграду.

Партизанске јединице поселе су предвиђене положаје и, око подне, примиле борбу са Недићевим и Љотићевим квислиншким јединицама. Под притиском далеко надмоћнијих непријатељских снага, и услед дејства немачке артилерије, партизанске јединице, после борбе која је трајала цело поподне, повукле су се са Рудника. Једна група је заузела нове положаје у селу Мајдану под Рудником, на путу за Горњи Милановац, а друга у Горњој Црнући. На новим положајима јединице су се организовале и припремиле за даљу борбу.

У току борби од 20. до 26. новембра, Рудник је неколико пута прелазио из руку у руке. Партизанске снаге 25. новембра кренуле су у одлучан напад с циљем да протерају недићевце и љотићевце, који су се жилаво борили.

У пределу села Мајдан прво су разбијене снаге Милана Калабића, а потом и остале. Попаљени и порушени Рудник је најзад био ослобођен. Квислинзи су имали више мртвих, међу којима и два официра. Заплењена је знатна количина муниције и животних намирница. Међу заробљеницима, поред недићеваца, налазило се и 11 четника из организације Драже Михаиловића, који су изјавили да су ступили у борбу по наређењу својих старешина и да су на овом сектору већ дуже време заједно са недићевцима.

Снаге квислиншких нападача поново су кренуле на Рудник 28. новембра, када су се јаке моторизоване снаге немачких дивизија кретале од Краљева и Крагујевца према Чачку и Горњем Милановцу, као и преко територија ваљевског и ужичког округа. Борба на Руднику трајала је читав дан, до касно увече. Пошто су непријатељске снаге напале партизанске борце и с леђа, од правца Милановца, то је судбина овога фронта била решена. Партизани су се повукли у Савинац код Такова. У поноћ између 28. и 29. новембра одржано је у Савинцу партијско саветовање којим је руководио Предраг Јевтић. Одлучено је да се крене ка Ужицу и ухвати веза са Врховним штабом. Ту је било око 600 бораца из Шумадије и са

територије чачанског округа. Пошто је Ужице било пало, ова група је преко Златибора избила у Санџак и ту се придружила осталим снагама које су прешле из Србије.

Продор немачких снага на слободну територију западне Србије и повлачење партизанских одреда

Немачка врховна команда обавестила је још 21. октобра заповедника југоистока, фелдмаршала Листа, да му се за операције у Србији против народноослободилачких партизанских одреда ставља на располагање 113. дивизија, која је у Србију пребачена са источног фронта.

Командујући генерал у Србији, Беме, одлучио је да из више праваца предузме надирање ка Ужицу, центру ослобођене територије. Снаге 342. дивизије, које су се налазиле у области Ваљево, добиле су за правац надирања линију Ваљево — Пецка — Љубовија — Бајина Башта — Ужице и Ваљево — Букови — Косјерић — Ужице. Правци надирања 113. дивизије, која се прикупила на простору Јагодина (Светозарево) — Параћин — Крушевац, јесте Крагујевац — Горњи Милановац — Чачак — Ужице и Крушевац — Краљево — Чачак — Ужице. Циљ овог оперативног плана Немаца био је окружење партизанских снага у западној Србији и њихово уништење.

Напад немачких дивизија отпочео је 25. новембра. Пробијајући блокаду јединица Ваљевског одреда, снаге 342. дивизије предузеле су наступање предвиђеним правцем. Колоне 113. дивизије кренуле су два дана доцније, 27. новембра, правцем Краљево — Чачак, Крагујевац — Кнић — Мрчајевци — Чачак и Крагујевац — Горњи Милановац — Чачак. Један пук, 261, без два батаљона, кренуо је правцем Краљево — Рашка, котлином Ибра.

Недићеве и Љотићеве снаге обједињене су под командом квислиншког пуковника Косте Мушицког, команданта Љотићевих добровољачких одреда. Кренуле су у напад на слободну територију, садејствујући са Немцима широким фронтом Белановица — Шаторња — Страгари — Кнић — Краљево.

Четници Драже Михаиловића и током извођења другог дела ове офанзиве пружили су Немцима велику помоћ. Они су, после многобројних локалних напада, прешли у општу и отворену борбу против свих партизанских јединица. На дан 28. новембра врховни командант народноослободилачких партизанских одреда друг Тито успоставља телефонску везу са Равном гором и лично се јавља Дражи Михаиловићу. Пита га шта намерава да учини у овој немачкој офанзиви. Интервенише у циљу поштовања обавеза из споразума и пита да ли ће четници ступити у борбу против окупатора. Дража Михаиловић одговара да не може примити фронталну борбу и да ће вратити одреде на њихове терене.

То је био њихов последњи разговор.

Врховни штаб наредио је упорну одбрану слободне територије, али избегавање фронталних борби с Немцима, који су били далеко надмоћнији у наоружању. Повлачити се у правцу Санџака.

У пределу Љубовије јединице Ужичког одреда имале су 27. новембра сукобе са истуреним немачким деловима, а Ваљевски одред упорно је задржавао надирање Немаца на правцу Ваљево — Косјерић — Ужице. Борбе су се водиле код Ластре и на Буковима. На дан 28. новембра Немци су пробили положаје на Буковима и надирали ка Косјерићу.

Главнина 113. немачке дивизије сломила је одбрану Трнавског батаљона Чачанског одреда на линији Краљево — Чачак, пошто је претходно одбацила делове Краљевачког и Копаоничког партизанског одреда у реону Краљева. Борци Чачанског одреда трипут су у току надирања Немаца 27. новембра непријатељу давали отпор, носећи му губитке (код Мрсаћа, Самаила и Слатине). Тек сутрадан предвече, 28. новембра, ова колона је од Краљева ушла у Чачак и наставила дејства у правцу Пожеге, где се састала са једним делом снага 342. дивизије које су надирале од Ваљева.

Колона која се кретала од Крагујевца преко Кнића, продрла је у Чачак 29. новембра. На Бумбаревом брду и у Мрчајевцима, борци Чачанског и Крагујевачког одреда пружили су Немцима јачи отпор.

Делови 113. дивизије из Крагујевца ушли су у Горњи Мила новац 27. новембра такође наилазећи на отпор Крагујевачког и Чачанског одреда.

Кадињача, епопеја одбране слободног Ужица

Пред вече 28. новембра Ужице је спремало последњу одбрану. Ужички Раднички батаљон, у чијем су саставу били радници који су по ужичким радионицама и у органима народноослободилачке власти били на позадинским пословима радова за фронт, после говора команданта одреда Душана Јерковића и комесара Милинка Кушића, упућен је да спречи продор колоне која је надирала од правца Љубовије и Бајине Баште. Батаљон је у току ноћи избио на положај Кадињаче, северо-западно од Ужица, и по наређењу Врховног штаба требало је да пружи упоран отпор. Радничком батаљону придружио се с једним брдским топом и Радивоје Јовановић — Брадоња. Са батаљоном био је и командант одреда Душан Јерковић. У току ноћи стигли су и делови посавских и шумадијских јединица.

У рано јутро 29. новембра партизански борци посели су положаје. Владала је јака хладноћа. Немци су Кадињачу напали великим снагама, тенковима и артилеријом. Положаји су били преорани непријатељским гранатама. Али борци Радничког батаљона, Посавци и Шумадинци нису одступали. Партизански топ дејствовао је све до уништења посаде.

Око два часа по подне борба је почела да се смирује, и у три је сасвим престала. Немци су убијали рањенике. У борби је погинуо командант Радничког батаљона Андрија Ђуровић. На Кадињачи је пао и командант Ужичког одреда Душан Јерковић. Кадињача је била епопеја одбране слободарског Ужица и Врховног шта-

ба са другом Титом на челу. Пали борци задржали су непријатеља до пред вече, када су Немци ушли у Ужице, где су се већ налазиле немачке снаге које су се кретале преко Косјерића.

Док су са северне стране немачки тенкови улазили у Ужице, на јужној страни излазиле су из града последње групе партизана. Врховни штаб и друг Тито напустили су Ужице међу последњима. Авиони су митраљирали и бомбардовали друм којим су се повлачиле партизанске снаге. Продор Немаца био је тако брз и силовит да извесне мере одбране, као што су прокопавање путева и минирање мостова, нису могле потпуно да се спроведу.

На простору Беле земље, јужно од Ужица, пред вече 29. новембра, немачки напади из авиона и из оруђа тенковске колоне, коју је пратила моторизована пешадија, довели су у опасност главни део Врховног штаба и Централни комитет Комунистичке партије Југославије. Кроз оштру немачку ватру пробијали су се друг Тито и други руководиоци народноослободилачке борбе.

Друг Тито и колона бораца у току ноћи стигли су на Златибор. На простору од Ужица до Златибора пао је велики број бораца. Ту је погинуо секретар Окружног комитета Ужица Желимир Ђурић, председник Главног народноослободилачког одбора Србије Драгојло Дудић и многи други.

Концентрација снага евакуисаних из западне Србије, као и делова партизанских јединица које су се повукле из области Рудника, Космаја и Шумадије, била је у селу Радоињи на левој обали Увца, у близини Кокиног Брода и Нове Вароши. Врховни штаб са другом Титом на челу ту је предузео мере сређивања борбених снага и њиховог војничког припремања за нова дејства.

Приликом евакуације Пожеге погинули су и Венијамин Маринковић, тада командант места у Пожеги, и Слободан Поповић, секретар Среског комитета СКОЈ-а.

Из Пожеге су делови 113. дивизије, који су се ту срели са снагама 342. дивизије, приспелим преко Косјерића, продужили надирање ка Ариљу и Ивањици. У Драгачеву дат је слабији отпор јединицама 113. дивизије које су продирале долазећи од правца Чачка.

На Равној гори Дража Михаиловић одржава 30. новембра саветовање са штабом и командантима својих одреда. Михаиловић је тада наредио командантима одреда да ступају у везу са јединицама Милана Недића, да им се придружују, и тако се легализују. Ову легализацију четничких одреда Драже Михаиловића код Недићевих јединица спровели су сви Михаиловићеви одреди.

На дане 7. и 8. децембра Немци су избили на Равну гору одакле се Дража Михаиловић у последњем часу евакуисао. Немци су том приликом заробили мајора Александра Мишића и још неке официре из Михаиловићеве околине, спровели их у Ваљево и стрељали. То је био момент победе једне тезе код Немаца по којој четници више нису потребни, пошто је устанак у Србији сломљен и ослобођена територија поново окупирана. После краћег задржавања у Србији, у области Маљена, Дража Михаиловић пребацио се у Босну.

Уништавање делова одреда који су се са пута у Санџак враћали на своју територију

Партизанске снаге одступале су под врло тешким околностима. Била је изгубљена веза између јединица, и оне су се, у мањим или већим групама, кретале измешане, оријентисане према југу, у правцу Санџака и Црне Горе. Тај правац су узимале у смислу опште директиве коју је дао Врховни штаб за повлачење у елучају надирања непријатељских снага.

Приликом избијања немачких колона на Златибор, Немци су побили једну групу тешких рањеника који нису могли даље да се повлаче.

Настали су децембарски дани, хладни и пуни подмуклих напада четника на колоне партизана преморене борбама и сталним маршевима, и праћене оскудицом. У овим данима, домаћи издајници, нахушкани речима својих команданата, сручили су се на хиљаде партизанских бораца, који су се појединачно или у мањим групама повлачили, на њихове породице и уопште на све припаднике народноослободилачког покрета.

При овом повлачењу, слична судбина била је Ужичког, Чачанског, Краљевачког и Копаоничког одреда. Док су главнине Ваљевског и Подринског одреда остале за леђима немачког продора, догле су делови Ужичког и осталих одреда јужног дела западне Србије, као и неких из Шумадије, расути, по деловима, одлазили преко планинских предела ужичког и чачанског округа у Санџак. Услед четничке издаје и скоро непрекидних борби са Немцима и издајницима, снаге ових одреда биле су растурене и недовољно међу собом повезане, због чега је њихово повлачење, и у могућнијим условима ратовања, било врло тешко.

Борци Ужичког партизанског одреда, који су успели да се пребаци преко Златибора у Санџак, прикључили су се главнини партизанских снага у пределу Нове Вароши. Делови неких снага Ужичког одреда враћени су на терен, који је већ био запоседнут, с планом да врше нападе на позадину непријатеља. Међутим, четници су били посели територију ужичког округа тако да су ове снаге скоро сасвим уништене, и само се мањи број бораца спасао.

Јединице Чачанског одреда, широко расуте по слободној територији чачанског, ужичког, краљевачког, па делом и крагујевачког округа, повлачиле су се немајући везе једне с другима. Трнавски батаљон, дајући отпор Немцима на линији њиховог надирања од Краљева ка Чачку, успео је делимично непријатеља да задржи и да му нанесе губитке, али је и сам имао велике губитке и морао се повући у брдске пределе. На терену планине Јелице, после уласка Немаца у Чачак, и хајке коју су четници и остали домаћи издајници дигли против партизанских бораца, Трнавци су се делимично повлачили ка југу. Већина њих, по одлуци батаљонског руководства, одлучила је да се задржи на терену у близини својих кућа, где су за кратков реме готово сви били и уништени.

Известан део Таковског батаљона Чачанског одреда успео је да се са Рудника и других делова одбране у области Горњег Мила-

новца повуче у Санџак. Таковци су то учинили у групи са борцима из Шумадије. Повукла се Прва чета Таковског батаљона (командир Момир Тешић и политички комесар Радован Грковић) и Друга чета Таковског батаљона (командир Тадија Андрић и политички комесар Михаило Тодоровић).

Борци Драгачевског батаљона такође су само делимично успели да се извуку из непријатељског немачког обруча и пређу у Санџак.

Љубићки батаљон, држећи на окупу неколико својих чета, кретао се под командом Миленка Никшића, раније команданта овог батаљона, а после команданта места у Чачку. Пошто су Немци већ били продрли у Чачак, Ужице и сва остала места, батаљон је из предела Пожеге, докле је доспео у намери да се прикључи снагама које су биле са Врховним штабом у Ужицу, прешао Западну Мораву и доспео у Драгачево. Држећи се села дуж планине Јелице, батаљон се задржао у Зеокама. Био је у салним борбама са четницима и осипао се. Скоро уништен, батаљон је тих дана престао да постоји. Никшић је са пратиоцима поново прешао западноморавску долину и упутио се у село Милићевце, у љубићки срез, где је у борби са четницима погинуо 7. децембра. Активирао је бомбу од које су погинули он и његов верни пратилац, баштовански радник из Чачка Нешо Јовановић.

Само делови батаљона који су успели да се пребаце из заокруженог подручја, или су били са шумадијским јединицама, успели су да стигну до Санџака и да се прикључе главнини снага народноослободилачких партизанских одреда. Највише бораца превела је у Санџак Пета чета Љубићког батаљона (командир Рајко Танасковић, политички комесар Срећко Милошевић).

Краљевачки и Копаонички одред такође су због ратних потреба имали расуте јединице све до Ужица. Пет непотпуних чета ова два одреда, после продора Немаца из Краљева и краћег отпора датог снагама 113. немачке дивизије, повлачило се преко планина Чемерно и Голија на Санџаку. На овом путу четници су непрекидно нападали јединице Краљевачког и Копаоничког одреда. Скоро читаву једну чету Краљевачког одреда четници су уништили у селу Каони у Драгачеву. Успут су заостали и појединци из командног састава. Комесар Копаоничког одреда, Душан Томовић, био је неспособан за даље кретање, а Ратко Дражевић и други остали су да раде у непријатељској позадини. Са девет бораца на овом путу за Санџак остао је и заменик команданта Копаоничког одреда Светислав Трифуновић. Делови Краљевачког и Копаоничког одреда стигли су у област Увца 9. децембра.

Командант Краљевачког одреда Павле Јакшић повукао се у Санџак преко Ужица где се затекао у време немачког напада. У Нову Варош стигао је 15. децембра са деловима Краљевачког и Копаоничког одреда који су се налазили у пределу Ужица.

У периоду повлачења једна група бораца Чачанског одреда, њих око 200 на броју, нашла се у селу Радобуђи, у ариљском срезу. Поред њих, ту је било и бораца Ужичког, Крагујевачког и Краљевачког одреда. Са групом Чачана налазио се командант одреда Мом-

чило Радосављевић и чланови Окружног комитета, као и двадесетак политичких радника са територије округа. Са њима је био и Светислав Стефановић — Ђећо, који се налазио на партијском раду у Чачку као инструктор Покрајинског комитета при Окружном комитету Чачка.

Међу борцима Чачанског одреда, избеглим у Радобуђу, ставило се на дневни ред питање повратка на територију коју је непријатељ већ био посео. Проносиле су се вести да политички комесар одреда Ратко Митровић и командант Чачка Миленко Никшић са деловима одреда воде борбе са Немцима и четницима. Углавном под утицајем команданта одреда Радосављевића, један део бораца одлучио је да се врати на терен чачанског округа. Формирано је ново руководство одреда. Командант је и даље остао Радосављевић.

За остале јединице у Радобуђи формирано је војно-политичко руководство, у коме је био и Миленко Кушић, са задатком да спроводи директиве даљег организовања борбе и кретања партизанских јединица. У први мах, план је био да се снаге задрже на територији ужичког округа док се не добије веза са Врховним штабом, а потом да се поступи по његовим директивама. Међутим, ове снаге су се, нешто доцније, повукле у Санџак. Жеља бораца Чачанског одреда била је да заједно са осталим партизанским јединицама продуже за Санџак. Многи борци Чачанског одреда томе су остали доследни, и стога се са командантом Радосављевићем нису вратили на територију чачанског округа.

Под командом Радосављевића део снага Чачанског одреда се 13. (или 14.) децембра с пуно неизвесности вратио из села Радобуђе. Чим су ступили на терен Драгачева, дознали су да су и последње групе одреда, које су се ту налазиле, биле уништене, или да су се повукле ка југу. Комесара одреда Ратка Митровића четници су ухватили у селу Жежевици под планином Јелицом и предали Немцима. На дан 11. децембра он је обешен на тргу у Чачку о стуб разгласне станице Затвори су били пуни партизана, чланови њихових породица и многобројних припадника народно-ослободилачког покрета. На терену, као уосталом и на територији осталих округа западне Србије, кретале су се јаке немачке, недићевске, љотићевске и четничке снаге, вршећи претресе, прогоне и убијања. У Чачку је формиран преки суд који је све борце и припаднике покрета осуђивао на смрт. Стрељања су вршена свакодневно. У Чачку је стрељано око седам стотина људи.

Делови Чачанског партизанског одреда под командом Радосављевића после упознавања са ситуацијом на територији округа, одлучили су да крену у правцу Сувобора, пошто су добили обавештења да се Ваљевски партизански одред није повукао и да води борбу с Немцима и четницима. Група Чачанског одреда сукобила се на планини Јелици 15. децембра са једном већом формацијом недићеваца и четника, и са њима водила трочасовну борбу. Недићевци и четници су били разбијени. Имали су велики број мртвих и заробљених. Партизани су заробили и заставу једне Недићеве јединице. У току борбе лакше је рањен командант одреда Радосав-

љевић, који се после тога одвојио од одреда. У току јануара 1942. године био је ухваћен и стрељан у Чачку 1. фебруара.

После сукоба на Јелици, делови одреда кренули су у правцу Прањана и Сувобора да би ступили у везу с Ваљевским одредом. Пошто су прешли Западну Мораву, борци су на простору села Миоковци — Горња Горевница — Прањани нападнути. Са јаким четничким снагама борба се водила цео дан. Остаци одреда потпуно су разбијени. Многи борци су заробљени. Предати су Немцима, који су их стрељали у Чачку или упутили у разне логоре смрти.

Борци из западне Србије у Првој и Другој пролетерској бригади

У смислу опште директиве Врховног штаба о повлачењу снага из Србије у Санџак, на санџачкој територији нашле су се током децембра знатне снаге из западне Србије, околине Београда и Шумадије. Сређивање ових снага на терену Санџака вршио је непосредно Врховни штаб. Од јединица, које су биле десетковане, формиране су нове војничке јединице, чврсте и способне за даље борбе. Борци западне Србије, који су се после непријатељске офанзиве повукли у Санџак, нешто доцније ушли су у састав Прве и Друге пролетерске бригаде, првих и славних бригада наше народноослободилачке војске. Борци Краљевачког и Копаоничког одреда ушли су у састав Прве пролетерске бригаде, која је формирана 22. децембра у Рудом, а борци Ужичког и Чачанског одреда ушли су у састав Друге пролетерске бригаде формиране 1. марта 1942. године у Чајничу. Дотле су припадници ових одреда прошли кроз многе борбе.